

IZKOPAVANJA V ZALAVARU IN NJIHOVA ZGODOVINSKA RAZLAGA

Tamás Bogyay, München

Preko sto let stari problem Mosapure — Zalavár predstavlja ključni problem v raziskavanju kulture in zgodovine nekdanjih obrskih mejnih mark v vzhodno frankovski državi.¹ V letih 1946/47 izkopana cerkev v Récéskutu (Račji vodnjak) pri Zalaváru pa predstavlja prvo metodično izvršeno in znanstveno polnovredno najdbo, ki zato pomeni preobrat v tem raziskavanju.^{1a}

Povod za izkopavanje je dalo prepričanje ogrskih strokovnjakov, da je za ugotovitev domačih pogojev srednjeveške umetnosti na Madjarskem predvsem potrebno »razjasniti umetnostno dediščino Slovanov« oziroma kontinuiteto rimskih spomenikov z izkopavanji in to na mestu, kjer lahko najboljše uporabimo kot osnovo tudi pisane vire — v Zalaváru.²

Neposredni cilj in vodilno stališče pri raziskavanju je podal vodja izkopavanja Aladár Radnóti takole: »To izkopavanje velja lahko za problemsko raziskavanje, ker je bil njegov namen rešiti več arheoloških in zgodovinskih problemov. Iskali smo korenine in osrednjo točko tako imenovane keszthelyske kulture obrske dobe v jugozapadnem kotu Blatnega jezera, prav tako dalje živečo obrsko slovansko kulturo, ki se je umaknila v močvirja reke Zale in pa krščanske tradicije te kulture, kolikor so preživele ustanovitev ogrske države in se zbudile k novemu življenju v krščansko-ogrski dobi. Domnevali smo, da je Pribinov Mosapure identičen z Zalavárom in da je na tem mestu živel kult sv. Adrijana tudi še v času sv. Štefana in da je v zvezi z ustanovitvijo opatije Zalavár, katere patron je bil imenovani svetnik.«³

Iz objavljenih poročil o izkopavanjih in iz umetnostno zgodovinske ter splošno zgodovinske obdelave rezultatov Dezső Dercsényija izvemo, da so ostala vprašanja, ki se nanašajo na predkarolinško dobo nerešena, oziroma da osnovne domneve niso bile potrjene. Zato pa so se iz teh negativnih ugotovitev in še bolj iz najdb samih z upoštevanjem »*Conversio Bagoariorum et Carantanorum*« pokazale tem bolj važne in deloma celo presenetljive ugotovitve za poznejšo dobo.

Dercsényijeva izvajanja pa so nepopolna in v nekaterih zelo važnih točkah tudi zgrešena. Naša razprava ima torej namen na pod-

lagi te nove najdbe, ki daleko presega lokalno zgodovinski ter čisto arheološki ali umetnostno zgodovinski pomen, čim bolj zadovoljivo odgovoriti na vprašanja, ki sta jih postavila Radnóti in Dercsényi.

*

Kraj. Izkopavanja so se vršila na enem izmed številnih otokov v nižini ob Zali, pri tako imenovanem Récéskutu (Račji vodnjak), med nekdanjo trdnjavo Zalavár in med sedanjo enako imenovano vasjo — na področju torej, kamor moderna znanost soglasno lokalizira »civitas Priwinae«. ⁴ Mnogoštevilne rimske najdbe so že prej kazale, da je bilo področje, ki ga poplavlja Zala, tedaj mnogo manj zamočvirjeno in s svojimi otoki mnogo bolj primerno za človeško naselitev kot v srednjem in novem veku. Dalje so tudi v trdnjavi Zalavár zaradi njene kvadratične oblike z okroglimi ogelnimi stolpi domnevali rimski castrum (sl. 49).

Gotovo je, da je že v pozno rimski dobi nastala v jugozapadnem kotu Blatnega jezera ob ustju Zale važna naselbina in utrdba. Njen pomen je karakteriziral Alföldi takole: »Njeno območje (danes imenovano Fenékpuszt) je bilo — kot piše Arpád Csák — nepristopno od juga in zapada zaradi barja in močvirja v območju, ki ga poplavljata Malo Blatno jezero in Héviz, od vzhoda zaradi samega Blatnega jezera, od jugovzhoda pa se mu je bilo mogoče približati samo čez Zalo, ki se je izlivala iz Malega Blatnega jezera. Čez Zalo je verjetno že tedaj — kakor danes — obstojal most, ki je nudil edino prometno zvezo med obrežji komitata Zala in Somogy. Fenék je bil torej dostopen samo od severne strani. Drugo dejstvo pa, ki je iz strateških in iz trgovskih ozirov bilo povod važne vloge tega kraja, je bilo, da je ležal na križišču najvažnejših prometnih potov; tukaj so se srečevale velike ceste, ki so vodile iz krajev Intercisa, Aquincum, Brigetio, Arabona in Savaria proti Sopianae — Mursa in Petovio — Emona. Ako nadalje upoštevamo še to, da je po velikih izsuševalnih delih cesarja Galerija pomen teh krajev v 4. stoletju močno narastel, potem se ne bomo čudili, da so ti prebivalci ostali v kraju tudi v mračnih časih preseljevanja narodov.« ^{5a}

Te ugotovitve so dobile važno dopolnilo v najnovejših raziskavanjih Radnóti, da je neka rimska cesta vodila iz Fenékpuszte skozi pozneje popolnoma nepristopno močvirno ozemlje Kis Balatona (Malo Blatno jezero) proti jugozapadu in da je prekoračila Zalo prav v višini Zalavára. ⁶ Ta prehod preko Zale obstoja sicer še danes, toda že v srednjem veku je imel samo krajevno podrejeni pomen.

Ugotovitev Radnóti je po našem mnenju zelo pomembna, ker šele ona omogoča popolno spoznanje nekdanjega pomena te danes puste in odročne pokrajine. Brez te zveze z zapadom bi bil castrum v Fenéku težko kaj več kot pribežališče v samo od severa dostopnem mrtvem kotu, kajti ustje Zale so šele ob regulaciji reke zajezili in ga usposobili za gradnjo mostu. Poprej je bila tako široka, da jo je bilo mogoče prečkati samo s čolnom ali brodom. Srednjeveška prometna cesta proti Somogyju prav gotovo ni bila izpeljana tukaj in tudi v pozno rimski dobi verjetno ni bilo bistveno drugače. ⁷ Rimska cesta

od Fénéka proti Zalaváru pa je nekaj kilometrov od prehoda preko Zale križala staro naravno prometno pot od severa proti jugu, ki je v srednjem veku tvorila del zelo važne in močno rabljene vojaške ceste proti Dalmaciji ter Italiji in ki je prečkala reko pri Hidvégu (tudi krajevno ime spominja na most) pred njenim izlivom v Kis Balaton.⁸

Utrdba na mestu, kjer je do 1702 stal grad Zalavár, je zato omogočala njenim lastnikom, da so po eni strani obvladovali prehod vojaške ceste, ki je vodila od severne obale Blatnega jezera čez Fenék proti jugozapadu in stalno nadzorovali omenjeno cestno križišče. Po drugi strani pa so lahko iz te odlično zavarovane točke po dobrih prometnih zvezah vplivali na usodo velikih področij na obeh straneh Zale.

Ta od pozno rimske dobe obstoječi, vendar latentni geopolitični činitelj, je bil po našem pogoj in osnova za postanek političnega in kulturnega oporišča ob spodnji Zali v karolinški dobi, — ne pa domneva kontinuiteta sem pribeglih, odrinjenih kultur.

Temu v prid govore tudi negativne ugotovitve najnovejših izkopavanj. Pri cerkvi pri Récéskutu so sicer našli rimske ostanke; niso pa jih mogli razložiti in dokazati kakršno koli zvezo s karolinško stavbo.⁹ Domneva, da se je romanski element po propadu castruma v Fenéku ohranil v močvirju Zale in tvoril zvezni člen do razcveta obrske keszthelyske kulture, ni bila potrjena. Prav tako se ni izpolnilo pričakovanje, da bodo tu našli središče samo iz grobov znane keszthelyske kulture.¹⁰

Po uničenju obrske države, ki je imelo za posledico popolen preobrat in premik etničnih in državnih razmer v območju Karpatov, pa je nastala v spodnji Panoniji med Rabo, Dravo, Donavo in ozemljem Balatona slovanska Pribinova kneževina, ki je imela v frankovski državni ureditvi vloge mejne grofije.¹¹ Pogled na zemljevid nam pokaže, da je bilo središče in težišče tega prostora v jugozapadnem kotu Blatnega jezera — kot že prej v pozno rimski dobi. Zgodovinska nujnost je bila, da se je latentna geopolitična sila šele sedaj mahoma uveljavila. Ako je Pribina potreboval mesto, kjer bi po žalostnih izkušnjah iz Nitre bil varen pred sovražnimi napadi in bi obenem lahko dosegel ter vladal različne dele svoje pokrajine to in onstran Zale, pač ni mogel najti bolj primerne kraja kot je ta točka v gozdnatih in močvirnatih predelih spodnje Zale, kjer je ustanovil castrum in civitas Priwinae.¹²

Lega Pribinove ustanove potrjuje torej do neke mere obstoj dobrih cestnih zvez v pozno rimski dobi, ni pa noben pozitiven dokaz za to, da so bile te v 9. stoletju še uporabne. Ako bi izpadla preko močvirij kasnejšega malega Balatona proti Fenéku vodeča in v madjarskem srednjem veku ne več dokazana cesta, bi ne bila pretrgana zveza Mosapurca s severnim območjem Balatona, ampak bi bil potreben samo ovinek proti severu (kakor je to tudi danes). Zato je zelo važna ugotovitev Radnótiya, da je bila tako imenovana bazilika II. v Castrum Fenék prezidana v triapsidalno cerkev v karolinški dobi — torej skoraj 400 let po razrušitvi utrdbe, ki je približno datirana po novcih

Valentinijana III.¹³ Kakor že rečeno, je predstavljalo ozemlje Fenékpuszte, ki je bilo utesnjeno med Kis Balaton in Blatno jezero in bilo brez zveze z zapadom, samo od severa dostopno slepo ulico, ki ni več privabljala prebivalcev, kar dokazuje njena zapuščenost v madjarski dobi. Stara rimska cesta jo je neposredno vezala z novo kneževsko prestolico in zato je samo ob sebi umevno, da so jo pritegnili tudi v novo naselitev in v vneto cerkveno gradbeno delavnost, o čemer nam poroča »Conversio«.

Povzemimo kratko: Nastanka Mosapurca na danes popolnoma nepomembnem, ob strani ležečem kraju, ne moremo razlagati kot posledico kontinuitete. Brez dvoma so obstojali razni bistveni pogoji od pozno rimske dobe dalje, vendar moramo odločujoči faktor iskati v enkratnem zgodovinskem dogodku: v ustanovitvi Pribinove spodnje-panonske kneževine.

V ogrskem krščanskem srednjem veku kaže življenje pokrajine ob spodnji Zali velike spremembe. Zaradi premika političnega težišča je namesto da bi bila križišče geopolitičnih sil ta pokrajina postala prehodno področje. Pomen ceste od severa proti jugu in njenega prehoda preko Zale pri Hidvégu je ostal nespremenjen in je celo narastel. Promet od vzhoda proti zapadu pa je nasprotno izbral čisto druga pota.¹⁴ Nedvomen vpliv je imelo tudi poslabšanje hidrografskih razmer. Usoda nekdanje rimske naselbine pri Fenéku je prav tako dokaz za to. Brez dvoma je imel nastanek nekdanje rimske ceste, ki je vodila od Fenéka proti jugozapadu s svojim prehodom preko Zale, samo še krajevni pomen. Toliko bolj značilna je pojava Zalavára s samostanom sv. Adrijana na mestu Mosapurca. Zadnji odstavek tega dela pa naj pojasni, ali imamo tukaj opraviti z živo, pravo kontinuiteto in kakšne vrste naj bi ta bila.

Izkopana cerkev in njen gradbeni razvoj.¹⁵ — V svoji prvotni obliki je bila cerkev triladijska, imela je na zunaj ravno zaključen triapsidalni kor in na zapadu lopo, kateri je bil na južni strani priključen svojevrsten baptisterij. Kot gradbeni material so v glavnem uporabljali domači peščenec kot zid iz lomljenca rahlo povezanega s slabo malto. Skrbno obdelane klade so našli samo na vogalih. Zunanje stene so bile znotraj in zunaj na slopom vzporednih mestih razčlenjene z lizenam podobnimi ojačitvami. Vhodi so bili na zapadni, severni in južni strani (sl. 51).

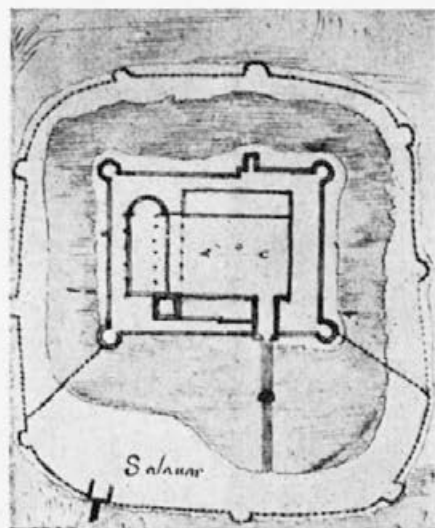
Prvo zgradbo je uničil požar, vendar so jo kmalu znova pozidali. Na starih temeljih so bili obnovljeni slopi v ladji in vmesna stena med vhodno lopo in podolžno ladjo ter izboljšane nekatere lizene. Bistvene spremembe je doživel samo baptisterij, ki so ga iz prvotne oblike prezidali v domnevno prav nizek stopničast stolp.

Po drugem požaru je cerkev ostala delj časa v razvalinah. To dokazuje tudi znatno zvišanje tlaka za 85 cm zaradi dviganja talne vode, za kar so uporabili številne spolije, predvsem rimsko opeko. Vendar je bilo to izvršeno brez posebne skrbnosti. S to obnovitvijo so bile zvezane bistvene spremembe v zgradbi. Med drugim so zazidali

severni vhod in v notranjosti z izjemo ene vse arkadne odprtine na obeh straneh.

Med številnimi prezidavami kasnejše dobe naj omenim zgraditev zapadnega stolpa in po profanaciji cerkve verjetno v turški dobi postavljeni stražni stolp nad vzhodno partijo.

Izkopavanja niso dala nobenih oporišč za natančnejšo datacijo vprav najstarejših stavbnih period. Toda svojevrstni tloris, gradbene oblike in tehnike ne dovoljujejo nobenega dvoma, da prvotna cerkev

Sl. 49. Načrt trdnjave v Zalaváru ok. 1570; Dunaj, vojni muzej

Sl. 50. Zalavár, nadvratnik z napisom; Keszthely, muzej

ne more biti niti rimsko — starokrščanska, niti ogrsko — srednjeveška, ampak samo karolinška. Za drugo obnovo pa je Radnóti po legi najdbe novcev v vodnjaku, ki pripada tej stavbni periodi, sklepal, da pada široko v čas pred vladno kraljev Ludovika I. (1342—1382), Marije (1382 do 1395) in Sigismunda (1387—1437).¹⁶

Prvo porušitev spravljaata Radnóti in Dercsényi, opirajoč se na zgodovinska dejstva, v zvezo z zavzetjem dežele po Madjarih (v Pannoniji okrog 900), drugo pa z navalom Mongolov (1242).¹⁷ Toda vprav znani zgodovinski dogodki, ki so se odigrali na tem območju, vzbujajo dvom o pravilnosti te časovne datacije.

Prvič govori vse, kar vemo o usodi krščanskih cerkva in krščanskih ustanov v pokrajinah, ki so jih zasedli Madjari, proti domnevi zgodnje in kot kažejo izkopavanja precej skrbne prezidave (novi slopi, popravilo lizen!). Drugič so Mongoli v ta predel Transdanubije vpadli samo »ad instar estive grandinis« (Thomas Spalatinensis), ko so zasledovali kralja. Vendar pri tem niso mogli uničiti prebivalstva, niti temeljito in sistematično opustošiti pokrajine. Celo zelo verjetno je,

da je odjuga, ki je nenadoma nastopila in kateri se ima zahvaliti za rešitev tudi od močvirij obdano mesto kraljevskih kronanj Székesfehérvár, onemogočila tudi dostop do otokov v nižini ob Zali. Porušitev v letu 1242 torej zgodovinsko ni prav nič dokazana. Vse kar vemo o gradbeni delavnosti tega časa v območju Balatona, nas nasprotno niti malo ne opravičuje, da bi sklepali na večje izgube prebivalstva in po teh povzročeno daljšo zapuščenost cerkve, kakor je to arheološko dokazano za marsikateri kraj na madjarski nižini.¹⁸

Delj časa zapuščena cerkev bi bila možna samo po času, ko so Panonijo okrog 900 zasedli Madjari. Temu v prid bi govorilo tudi znatno zvišanje tlaka pri drugi obnovitvi. To nam priča o dviganju vodnega stanja, ki je moralo zelo vplivati na možnosti prebivanja in na promet v tem območju. Zaradi take spremembe hidrografskega stanja je postala neuporabna pač tudi stara rimska cesta, ki je vodila od Fenékpuszte preko ravnine proti jugozapadu. Kot pa smo videli, se je to zgodilo verjetno prav v času med karolinško dobo in madjarskim visokim srednjim vekom.

Niti po virih, niti po stilskih oblikah ne moremo natančneje določiti časa ponovne obnovitve. Z večjo verjetnostjo jo lahko pomaknemo v eno poznejših obdobj, madjarskega krščanstva, ko je poglobitev verskega življenja dala povod za zidavo cerkev tudi v manj pomembnih krajih.

Mnogo laže je določiti čas prve porušitve in ponovne pozidave. Prvikrat je pogorela verjetno v eni izmed številnih vojn 9. stoletja, najverjetneje med vstajo Karlmanne okrog 860–861. Vemo, da je boj divjal na ozemlju kralju zvestih in da je padel tudi Pribina kot žrtev moravskega napada.¹⁹ Samo v tem času je možna pri izkopavanjih dognana hitra in v istem načinu kot prvotna stavba izvršena obnovitev.

Dercsényi je v svoji razpravi o navedenih neposrednih izsledkih izkopavanj skušal odgovoriti na tri sledeča vprašanja:

1. Kateremu umetnostnemu krogu pripada novo odkrita cerkev in pa starejše, slučajno ali pri nestrokovnih raziskavanjih dobljene najdbe v Zalaváru?

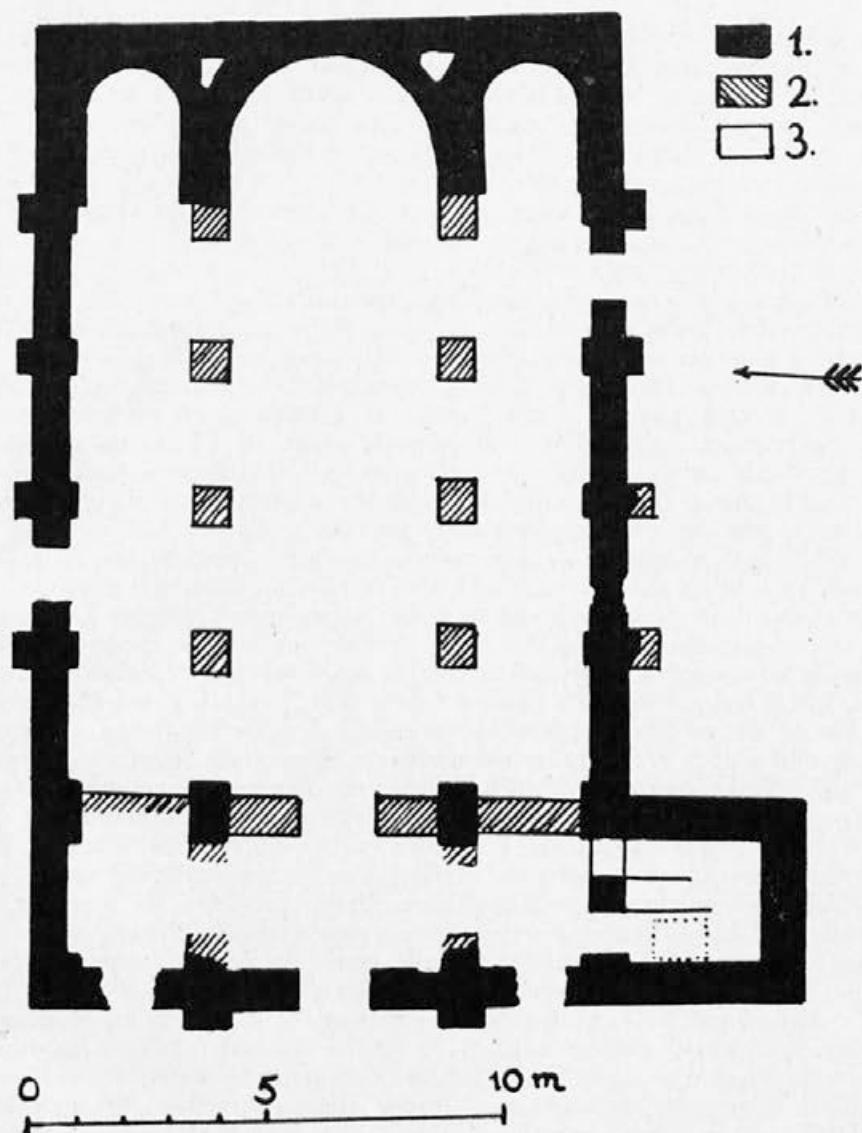
2. Do kakšnih zaključkov pridemo s primerjanjem podatkov iz virov, posebno »Conversio Bagoariorum et Carantanorum«, ter izsledkov arheološkega in umetnostno zgodovinskega raziskovanja ter katera od zgodovinsko sporočenih zgradb Mosapurca je bila sedaj najdena?

3. Kako naj razlagamo nadaljevanje patrocinija sv. Adrijana?

Ta vprašanja vsebujejo vse bistvene in osnovne probleme raziskovanja Mosapurc–Zalavár in naj zato služijo tudi kot osnova za sledeče razpravljanje.

1. Umetnostno zgodovinska opredelitev najdb.

Dercsényi je na splošno pravilno ugotovil mediteranski značaj izkopane stavbe. Ako dopolnimo njegove razlage, ki temeljijo skoraj izključno na leta 1939 objavljenih raziskavanjih Susanne Steinmann-

Sl. 51. Tloris cerkve v Zalaváru (1—IX. st.; 2—XI. st.; 3—XII.—XIV. st.)

Brodbeck²⁰ in če jih popravimo predvsem z ozirom na izvor tlorisnega tipa, moramo o cerkveni razvalini v Récéskutu reči sledeče:

Tri ladijni pravokotnik z »vrisanimi«, to se pravi znotraj ravne vzhodne stene postavljenimi apsidami, kot je v Zalaváru, je bil kot tlorisni tip znan in precej razširjen že v prvi polovici 6. stoletja v Sveti deželi in njej sosednih pokrajinah.²¹ Pri teh zgodnjih primerih še ne moremo govoriti o kakem liturgičnem pomenu stranskih apsid, ampak njihov nastanek lahko najbolj verjetno razložimo enostavno

iz težnje, da dobe stranske ladje primeren zaključek.²² Ne gre za kak poseben tip, ampak samo za enostavnejšo obliko v Kalat Semanu prvič dokazanega triapsidalnega kornega zaključka, ki je omogočal predvsem v konstrukciji strehe tehnično lažjo in cenejšo rešitev, ki pa je v notranjosti kljub temu učinkovala enako kot navzven moleče, polkrožno zidane apside.²³

Zdi se, da je bil ta način opuščen šele, ko so bazilike skušali oblikovati ne več samo kot prostor, ampak vedno bolj kot tudi na zunaj učinkujoče plastično stavbno telo.

Na zapadu je nastopila bazilika s tremi apsidami, tremi ladjami in brez prečne ladje že v 6. stoletju na vzhodni obali Jadrana (Poreč), katerega intenzivno življenje »je dobivalo več vzpodbud iz Orienta kakor iz Rima«.²⁴ Kakor pričajo ohranjeni spomeniki, je te vrste baziliko zapad sprejel šele v karolinški dobi. V Rimu nastajajo pod Hadrijanom I. (772–795) tako bogatejše oblike (S. Pietro in Vincoli), kakor tudi enostavnejše z na zunaj ravno zaključenimi tremi apsidami (S. Maria in Cosmedin).²⁵ Razvalina v Récésutu je v najožji zvezi z istrskimi stavbami, ne samo po tlorisu, ampak tudi po drugih arhitektonskih detajlih — kakor pravilno ugotavlja Dercsényi.²⁶ Toda prav te niso točno datirane, tako da izgleda, da nam ravno stavba v Zalaváru daje prvo pozitivno oporišče za njihovo datacijo. Te zveze kažejo na to, da je troladijni tloris brez prečne ladje in z »vrisanimi« apsidami spadal v delavniško izročilo mojstrov, ki so delovali tako ob obali kakor tudi v vzhodno frankovski Spodnji Panoniji. Sploh izgleda, da so bazilike mediteransko-starokrščanskega tipa s tremi ladjami in brez prečne ladje prevladovali v karolinški dobi v nekdanji rimski Transdanubiji.²⁸ Manjkajo pa vsakršne zveze s posebno skupino triapsidalnih dvoranskih cerkva v vzhodni Švici in Avstriji.²⁹

Isto orientacijo kažejo že doslej znane najdbe v Zalaváru, ki izvirajo iz razvalin opatijske utrdb in se danes večji del nahajajo v Balatonskem muzeju v Keszthelyu. Dercsényi misli, da s pomočjo analogij lahko dokažemo neposredne zveze z okolico Rima in bizantirujočo umetnostjo Benetk in Ogleja, vendar si še ni upal posamezne kose z gotovostjo datirati v 9. ali 11. stoletje (sl. 50 in 52).³⁰

Najvažnejši, tukaj obravnavani fragmenti, so iz belega alpskega marmorja, ki pa so ga uporabljali že Rimljani — tako da nam material sam ne dovoljuje nobenih zaključkov. Več nam povedo stilske razlike, ki jih Dercsényi ne upošteva dovolj. Tipična srednje bizantinska pletenina (trotračna, s srednjim širšim trakom) nam omogoča, da lahko dva fragmenta z gotovostjo datiramo v čas nastanka madjarske benediktinske opatijske cerkve, ki je bila posvečena 1019.³¹ Istemu času pripada verjetno tudi doslej osamljeni odlomek s šesterokotnim ornamentom. Rozete, ki izpolnjujejo šesterokote, so stilizirane po bizantinskem načinu, medtem ko neskončni satovni ornament doslej še nima natančne primere.^{31a}

Pletenina na kamniti gredi (verjetno vratna preklada), katere trije deli so bili najdeni v različnih obdobjih, prav gotovo ni bila izvršena skupaj z ostalimi, zgoraj omenjenimi skulpturami. Ta pletenina je čist in zelo karakterističen primer one napačno »langobardska« imenovane

Sl. 52. Zalavár, nadvratnik; Muzej v Keszthelyju

ornamentike, ki se je razširila v glavnem kot okras kamenite cerkvene opreme od konca 8. stoletja dalje — torej prav v polangobardski dobi in daleč preko meja langobardskega ozemlja.³² Ta svojevrstna krasilna umetnost izhaja bržkone iz neke obrtniško organizirane masovne produkcije, ki pa ni bila krajevno in narodnostno vezana. Njena karakteristika je prav ta presenetljiva podobnost motivov na spomenikih, ki so med seboj lahko časovno in geografsko močno ločeni. Popolnoma napačno je torej iz pojava enakega pleteninastega ornamenta v Zalaváru in v Ferentinu pri Rimu sklepati na neposredne zveze z rimsko umetnostjo.³³

Razcvet in največja razširjenost te »karolinške« kamnoseške delavnosti pada ravno v 9. stoletje. Motiv pletenine najdemo sicer v veliki meri tudi v romantiki, vendar jo je navadno zelo lahko ločiti od karolinške. Ta nordijski način, ki pokriva ploskev kot gosta tkanina je popolnoma tuj bizantirujoči smeri, kateri pripadajo tu obravnavane skulpture iz Zalavára. Kamen s pletenino iz Zalavára moramo torej postaviti v 9. stoletje. V istem času je ta svojevrstna krasilna umetnost s svojimi izdelki preplavila iz severne Italije tudi novo spreobrnjene dežele — hrvatsko-jadransko Primorje in Karantanijo. Prav tako kot razvalina v Récéskutu kaže torej tudi naš kamen s pletenino umetnostno geografsko proti jugozapadu.³⁴

Umetnostno zgodovinski pomen karolinških najdb v Zalaváru lahko — soglasno z Dercsényijem — povzamemo takole: po uničenju obrske države so v tej pokrajini, ki je bila pokristjanjena in priključena salzburški škofiji, zidali in krasili cerkve v načinu severno-jadranskega območja, katerega cerkveno središče je bil Oglej.

2. Podatki virov.

Ugotavljanje in sistematično raziskovanje karolinških spomenikov v madjarski Transdanubiji je šele v začetnem štadiju. Večkrat pa je že novejša umetnostno in cerkveno zgodovinska literatura načenjala in skušala odgovoriti na vprašanja, kako je bila orientirana umetnostna dejavnost na tem področju, na podlagi pisanih virov. Povod za to je bila v manjši meri težnja po popolnosti zgodovinske slike kot obstoj nenavadno obširnega in po vsem videzu zanesljivega vira »*Conversio Bagoariorum et Carantanorum*«, ki kakor izgleda, skoraj dokončno odgovarja na vprašanje.

Posamezna tozadevna mesta tega važnega vira, katerega zgodovino nastanka in vsebino ni potrebno ponavljati po temeljitem Komentarju Milka Kosa,³⁵ razlagajo posamezni avtorji zelo različno in celo nasprotujoče. V eni točki pa se strinjajo vsi: da je mogla biti cerkvena umetnost in kultura iz Salzburga pokristjanjenega področja odvisna samo od bavarske metropole.³⁶ Kar prevečkrat so v tej zvezi s posebnim poudarkom kazali na delo salzburških mojstrov pri zidanju cerkve sv. Adrijana v Mosapurcu in so celo poskušali iz tega primera izvajati splošne zaključke.³⁷ Toda vsi ti avtorji — z izjemo Madjarov — niso prav nič ali silno malo poznali najdbe in spomenike, ki očitno nasprotujejo pojmovanju, kakor bi sledilo iz »*Conversio*« in njo dopolnjujočih virov.

Izgleda, da se je tudi med Madjari Dercsényi prvi popolnoma zavedel tega protislovja, ki se mu je zdelo toliko težje, ker je razvalino v Récéskutu identificiral za cerkev sv. Adrijana. Po njem more biti napaka samo v »*Conversio*«. Ta vir pripisuje priključitev obrskega misijonskega področja severno od Drave k Salzburgu Pipinovi odredbi iz 796 — in znano je, da je ta podatek popolnoma pravilen.³⁸ Dercsényi pa postavlja ta dogodek v leto 811 in trdi, da so krščanstvo v Spodnjo Panonijo prinesli misijonarji oglejskega patrijarhata in da je področje obdržalo svoje jugozapadne zveze kljub novim mejam cerkvene administracije in sodstva. Poročilo o salzburških mojstrih pri gradnji cerkve sv. Adrijana pa razlaga kot tendenciozno izmišljotino.³⁹

Dercsényi in ostali zgoraj omenjeni razlagalci »*Conversio*« torej menijo, da je samo ob sebi umevno, da je cerkvena gosposka določala tudi stil cerkvenih stavb. Toda mislim, da ravno to stališče ni dovolj utemeljeno.

Znano je, da je bila v zgodnje srednjeveškem in tudi romanskem graditeljstvu izvedba gradnje v veliki meri odvisna od naročnika.⁴⁰ Ta je bil mnogokrat sam udeležen pri načrtih in je imel vedno odločujoč vpliv, ker je skrbel za izpolnitev gospodarsko materialnih pogojev in za organizacijo dela — torej je nastavljal tudi delovne moči. Kot lep primer nam služi lahko ravno cerkev sv. Adrijana v Mosapurcu, katero je dal postaviti nadškof Liupram in je zato poslal tudi mojstre iz Salzburga.

Ako predstavlja gradnja sv. Adrijana pravilo, potem nas splošna jugozapadna orientacija spomenikov resnično preseneča, ker sili k domnevi, da je bila metropola sama v svoji cerkveni arhitekturi vsekozi orientirana proti jugu. Ker so v Salzburgu propadle vse karo-

linške zgradbe, te možnosti ne moremo niti potrditi niti zanikati. Ako pa imamo opraviti z izjemo, potem nimamo nobene pravice več, da bi delali umetnostno zgodovinske zaključke iz cerkvene pripadnosti Spodnje Panonije k Salzburgu.

Dalje je potrebno raziskati, kaj poročajo »*Conversio*« in njo dopolnjujoči viri o graditljivi cerkva v salzburškem misijonskem območju. Vprašanje pa je nedeljivo od problema cerkvene organizacije na splošno, kajti ob spreobrnitvi Slovanov in Obrov so morali biti zagotovljeni tudi materialni pogoji krščanskega življenja: gradnja, oprema, vzdrževanje in dohodki cerkva oziroma njihovih duhovnikov.

Za Koroško vemo iz raziskavanj Klebla,⁴¹ da je tamošnja najzgodnejša cerkvena organizacija, ki so jo vodili prvi korni škofje, nastala na rimsko-škofovski pravni podlagi, na kar kaže tudi *Indiculus Arnonis*. Kmalu pa so se verjetno zelo razširile z zemljiško gospodo povezane lastniške cerkve. To dokazuje tudi borba, ki jo je okrog 860 vodil nadškof za odpravo lastniških cerkva v Spodnji Panoniji.⁴² Znano je, da so v bodočnosti prevladale lastniške cerkve in da je bila na primer pri nastajanju organizacije far na zapadno slovanskih tleh od 10. stoletja dalje »volja deželnega gospoda, kasneje pa zemljiškega gospoda edini odločujoči faktor.«⁴³

Torej je bilo 9. stoletje prehodna doba in smemo njegove vire razlagati samo s previdnostjo in pogosto posamezno. Poleg tega pa se je v kneževini Pribine in Koclja, ki je bila samo rahlo odvisna od države,⁴⁴ srečavalo rimsko-cerkveno, germansko-frankovsko in tudi slovansko pravno pojmovanje. Zato tudi v »*Conversio*« ne smemo pričakovati enotne slike pravnih odnosov.

Opisano je stanje treh časovnih obdobj. Rupertova Vita prvega poglavja o spreobrnjenju Bavarcev je v celoto interpolirana. Zato zasluži v zvezi s tukaj obravnavanim vprašanjem gradnje cerkva pozornost samo v toliko, ker je v nekem čudnem nasprotju s pravo »*Conversio*«. Drugi del obsega karantansko misijonarstvo, vključno dobo Arna in vsebuje številne splošne in osnovne poglede na dolžnosti škofov in škofovskih misijonarjev, brez kakršne koli podrobnosti o organizaciji in nastanku posameznih cerkva. Tretji del obravnava pisatelju najbolj znano dobo Pribine in Koclja in vsebuje mnogo podrobnosti o ustanovitvi in gradnji cerkva, ki se deloma neposredno nanašajo na naše vprašanje.

V Rupertovi Viti, ki je tipično hagiografsko delo,^{44a} nastopa apostol Bavarcev povsod sam kot graditelj cerkva. Nasprotno pa je ideal vrhovnih pastirjev in misijonarjev, ki so gradili cerkve, popolnoma neznan v pravi »*Conversio*«, katera opisuje dogodke karantansko-panonskega misijonarstva, ki je bilo anonimnemu piscu znano tako iz virov kot iz neposrednega izročila in od očividcev.

Številna mesta, ki opisujejo naloge v misijonsko področje poslanih škofov, kornih škofov in drugih duhovnikov, omenjajo samo zgolj duhovniška pooblastila in delovanja, med drugim posvetitev »zgrajenih cerkva«. ⁴⁵ Niti z besedico pa ne omenjajo tega, kako so bile izvršene organizacijske in materialne priprave za izvedbo teh službenih dejanj. ⁴⁶ Kot izgleda, sta bili oprema in vzdrževanje cerkva ter duhov-

nikov samo ob sebi umevna zadeva, za katero škofom in misijonarjem ni bilo potrebno skrbeti. Upoštevati moramo torej ozko in tesno sodelovanje svetne oblasti, ki je bila v karolinškem »Imperium Christianum« pač samo ob sebi umevna in jo večkrat (čeprav samo v splošnem) omenja tudi poročilo o misijonskem delovanju od Modesta do Arna v »Conversio«. ⁴⁷ V tej zvezi je značilno, da so tudi škofje, ki so se 796 sestali na obrežju Donave, da pripravijo misijonstvo med Obri, razpravljali samo o obredu krsta in metodi spreobrnjevanja, ne pa tudi o praktični organizaciji. ⁴⁸ Iz molčanja virov o zidanju cerkva, lahko sklepamo vsaj na to, da to vprašanje, ki je predpostavljalo vendar pomembne gospodarske pogoje, ni veljalo kot specifično cerkveno — duhovna oziroma škofovska zadeva.

Nobenega dvoma ni, da je veljalo navodilo o dolžnostih škofov in škofovskih misijonarjev, ki je bilo izdano ob poslanstvu škofov in nadškofa Arna v Slavino, tudi za delovanje Liuprama in Adalwina v kneževini Pribine in Kocelja. Šele tukaj pa izvemo tudi podrobnosti o tem, kako so naloge reševali na mestu samem — to se pravi, kako so deželo oskrbeli s cerkvami in duhovniki.

Največ je govora o Marijini cerkvi v Mosapurcu. To je postavil Pribina v svojem lastnem gradu in jo dal 24. januarja 850 posvetiti od nadškofa Liuprama. Ob tej priliki je predal škofu svojega »lastnega duhovnika« (presbyterum suum), o katerem je iz drugih virov znano, da je prišel iz škofije Regensburg. Škof ga je sprejel v svoje škofijsko področje in ga nastavil za župnika nove cerkve. ⁴⁹ Nobenega govora ni o predaji cerkve same z zemljo, vendar je nadškof prejel pravico, da nastavlja duhovnika — kot je to razvidno iz 12. poglavja. Podelitev župnijskega prava je povzdignila ugled kneževske prestolice, ker je okoliško prebivalstvo postalo tudi v cerkvenem oziru odvisno od gradu. Zato pa se je Pribina moral odreči v lastniško cerkvenem pravu temelječi pravici do nastavljanja župnika. Po vsem videzu se je pomen Marijine fare v Mosapurcu pozneje še povečal s tem, da je postala sedež archipresbyterja — torej središče cerkvene organizacije v kneževini. ⁵⁰

Zmaga rimsko-cerkvenega prava nad lastniškimi cerkvami vprav v gradu deželnega kneza je imela temeljni cerkveno-politični pomen. To je napotilo pisatelja »Conversio«, da je na prvem mestu in najbolj obširno obravnaval posvetitev Marijine cerkve in pri tem nastali »Complacitatio« — pogodbo med Pribino in Liupramom.

Pribina je tudi graditelj cerkve v Salapiuginu, ki jo je z zemljo vred daroval nadškofu. ⁵¹ Rupertov patrocinij lahko smatramo kot pečat na to posestveno predajo.

Dve cerkvi, ki sta bili posvečeni takoj po Marijini cerkvi v Pribinovem gradu, označuje »Conversio« kot »ecclesia Sandrati presbyteri« in »ecclesia Ermperhti presbyteri«. ⁵² Toda mesto ni dovolj jasno, da bi lahko z gotovostjo vedeli ali sta mišljena kot zemljiška in cerkvena lastnika ali pa samo kot nastavljena duhovnika. Kocelj je obe cerkvi obdaroval z zemljiško posestjo, zato obstoja možnost, da je bil on tudi graditelj. ⁵³

Z gotovostjo skoraj pa lahko trdimo, da so v tem poglavju imenovani kraji s končnico -chiricum dobili ime po svojih lastnikih in da so bili ti graditelji cerkva, ki jih je ustanovil Pribina in so jih posvetili salzburški nadškofje.⁵⁴ Na vsak način je možno tudi to, da so mnogi izmed njih identični z istoimenskimi duhovniki, ki jih najdemo vpisane v salzburških nekrologijih 8. in 9. stoletja.⁵⁵

Pri cerkvah, ki jih je posvetil nadškof Adalwin, je na treh mestih izrecno omenjeno, da so cerkve nastale na posestvih posameznih svetnih gospodov.⁵⁶ Omembe pa je vredno, da po vsem videzu nobena od novih zgradb ni bila postavljena po posameznem duhovniku ali zanj, ampak da je vsaka cerkev prejela svojega duhovnika šele po posvetitvi.⁵⁷ To poročilo se navadno razlaga tako, da je nadškof sam nastavljal vse te duhovnike. Ta razlaga teksta pa postane dvomljiva, če upoštevamo vedno večje razširjanje lastniških cerkva in pa dejstvo, da pomeni beseda »constituere« nastavitvev po zemljiškem gospodu določenega lastnega duhovnika tudi od cerkvenih oblasti.⁵⁸

Doslej smo dobili pravzaprav samo en podatek, ki je pri vseh doslej obravnavanih cerkvah v »Conversio« dosledno in z gotovostjo podan, to je poudarjena ugotovitev, da je posvetitve praviloma izvrševal salzburški nadškof. V cerkveno pravnem sporu, o katerem naj bi »Conversio« podajala zgodovinske argumente, je bila odločujoča oseba pač škof, ki je pravno veljavno izvrševal posvetitve, ne pa gradbeni gospodar in še manj arhitekt.

Nikjer pa ne najdemo podatka, da bi gradnjo povzročila ali materialno omogočila cerkvena gosposka. »Conversio« očitno vidi nalogo nadškofa samo v tem, da posvečuje »sezidane cerkve« (ecclesias constructas) in sicer tam, kjer to »želi deželni knez in njegovo ljudstvo« (ubi Priuina et sui voluerunt populi).⁵⁹ To se je godilo skoraj priložnostno, kajti potovanja ob birmovanju in pridiganju so se uporabljala tudi za posvečevanje cerkva.⁶⁰

Poznamo samo dve izjemi: cerkev sv. Janeza in cerkev sv. Adrijana v Pribinovem mestu. Kakor bo še pozneje povedano, je cerkev sv. Janeza edina, o katerem nastanku in posvetitvi ne najdemo nobene besede. Pisatelj se je zadovoljil s tem, da je samo preprosto ugotovil njen obstoj. Cerkev sv. Adrijana pa je edina zgradba, ki jo je dal sezidati nadškof sam. Kako se torej njihov nastanek vključuje v sliko, ki smo jo dobili po zgoraj obravnavanih podatkih?

»Conversio« poroča, da je poslal nadškof Liupram na prošnjo Pribine razne mojstre iz Salzburga, ki so v knezovem mestu postavili »častitljivo« cerkev, ki jo je nadškof sam »dal sezidati« (aedificari fecit)⁶¹ itd. Kaj je pomenila Pribinova prošnja in kako je prišel salzburški metropolit do tega, da je dal v prestolnici nekega tujega deželnega gospoda sezidati cerkev? Poročilo moramo razumeti iz razmer tedanjega časa. Vsak tedaj živeči bralec pa si je bil seveda na jasnem, da je tu mišljena salzburška posest, kajti škof ne bi bil smel zidati na tujih tleh. To je že J. Cibulka pravilno ugotovil; vendar je iz tega napačno sklepal, da cerkev sploh ni obstojala, ker je mesto bilo vendar Pribinova last.⁶² Prezrl je, da karolinška mesta — in prav tako škofovska mesta — niso predstavljala sklenjene, pravno enotne

in homogene zemljiške posesti.⁶³ Tembolj tega ni mogel predstavljati Mosapurc, ki je vendar ležal raztreseno na otokih močvirnate nižine Zale, kot je Dercsényi pravilno podčrtal.⁶⁴ Torej ni samo mogoče, ampak celo več kot verjetno, da so enega izmed otokov prepustili nadškofu in da je spadal pod njegovo imuniteto. Pribinova prošnja torej ne more pomeniti drugega, kot da je on dal povod za gradnjo in dal na razpolago tudi zemljišče.⁶⁵ Delovne moči je seveda moral poslati lastnik in graditelj, torej nadškof. Storil je to tem lažje, ker je bilo zaradi pomanjkanja denarja odloženo delo na nameravani veličastni obnovitvi leta 845 pogorele stolnice in leta 847 prav tako po ognju uničene samostanske cerkve sv. Petra.⁶⁶ Lastni rokodelci pa so bili na razpolago (k tem spadajo tudi slikarji), deloma pač kot podložniki nadškofije.⁶⁷

Izgleda, da je bila cerkev sv. Adrijana poseben primer na splošno in ne samo v »Conversio«. O nobeni številnih cerkva namreč, ki jih je posedoval Salzburg na vzhodu in predvsem v Spodnji Panoniji, ne moremo dokazati z gotovostjo, da bi jo dal postaviti sam nadškof, kot v Mosapureu.⁶⁸

Ako povzamemo, moramo poudariti, da primera cerkve sv. Adrijana na noben način ne smemo posploševati in si organizacijo gradnje cerkva ter dušnega pastirstva v kneževini Pribine in Koclja predstavljati tako, kakor nam jo predstavlja poročilo o Marijini cerkvi. Torej se je škofovsko misijonarstvo močno opiralo na politično in gospodarsko moč deželnih in zemljiških gospodov. Čeprav so ti skrbeli poleg materialnih pogojev cerkvenega življenja tudi za ustanavljanje cerkva, je vendar nadškof lahko uveljavljal cerkveno kanonično pravo pri gradnjah in vodstvu dušnega pastirstva. Izgleda, da se je frankovsko pojmovanje lastniških cerkva šele pozneje in sčasoma ukoreninilo na tem področju, ki so ga pretežno naselili in obvladali Slovani. Proti temu se je Salzburg uspešno boril s tem, da je skušal nekatere prejšnje lastniške cerkve pridobiti zase, to se pravi, da jih je skušal dobiti v dar.⁶⁹

V času pred nastankom »Conversio« se salzburška cerkev torej ni udeleževala organizacije in vodstva zelo živahne gradnje cerkva v Spodnji Panoniji kot vsesplošno vodilna in močna duhovna sila. Udeleževala se je neposredno samo toliko, kolikor so bili nadškofje in posamezni duhovniki sami zemljiški in cerkveni gospodje, oziroma v kolikor slednji niso bili v času ustanovitve že v službi svetnega graditelja.

Na podlagi te pravzaprav privatno pravne zadolžitve je poslal nadškof Liupram salzburške mojstre v Mosapurc h gradnji cerkve sv. Adrijana. Posebna važnost, ki jo temu dogodku posveča pisec »Conversio«, nam je dokaz, da je bil to poseben primer, ki je vzbujal pozornost. Pri tem pa izpušča pri drugih cerkvah neobhodno, cerkveno pravno važno poročilo o posvetitvi.

Noben vir nam seveda ne pove, od kod so Pribina, Kocelj in drugi, deloma imenovani, deloma neznani svetni in duhovni graditelji dobivali delovne moči za svoje cerkvene stavbe. Kultura Obrov in raz-

burkana zgodovina tega področja ob koncu 8. in v 1. polovici 9. stoletja skoraj popolnoma izključuje možnost, da bi moglo preživelo domače prebivalstvo in novo doseljeni kolonisti nuditi dovolj stavbenikov in drugih rokodelcev za nenadoma nastalo in vsaj nekaj desetletij trajajočo živahno gradbeno dejavnost. Zato je moral tudi Liupram poslati mojstre iz svoje daljne prestolice na vzhod. Ostalim, krajevnim graditeljem pač ni preostalo drugega, kot da pokličejo »svoobodne« delovne moči od zunaj. V dosegljivi bližini pa so te mogli najti samo v gornji Italiji in ob Jadranski obali, kjer rimska gospodarska organizacija in industrijska delavnost kljub invaziji barbarov nista nikoli prenehali.⁷⁰ Samo v tem umetnostnem krogu so bili mojstri, ki so poznali finejše kamnoseško delo in izdelovanje ornamentalnih skulptur. Zdi se namreč, da Germani in Slovani v alpskih deželah v tej dobi niso poznali kamnite plastike, razen nekaj popolnoma ljudskih del nečasovne primitivnosti.⁷¹ V ta področja je prodiralo kiparstvo v kamnu šele s ploščami za ograje in podobnimi deli za notranjo arhitekturo ter opremo cerkva, ki je bila izvršena v južnjaški »langobardski« umetnosti.⁷² Da v tem času finejša obdelava kamna še ni bila udomačena na Salzburškem, nam najbolje dokazuje to, da med mojstri, ki jih je Liupram poslal v Mosapure, ni bilo nobenega kamnoseka.

Torej je bila jugozapadna orientacija spodnje panonske cerkvene umetnosti vsaj deloma posledica gospodarske nujnosti in pa mnogo večje delovne zmožnosti nepretrgane gradbene obrti v Gornji Italiji in ob severni jadranski obali.

Torej se je v strokovni literaturi prevladujoče mnenje, ki je iz cerkvene pripadnosti Spodnje Panonije k Salzburgu sklepalo tudi na enako orientacijo cerkvene arhitekture, izkazalo za zmotno. Sedaj pa je potrebno, da preiščemo posebni primer razvaline v Récéskutu.

Dercsényi je mnenja, da je njena identičnost s cerkvijo sv. Adrijana izven dvoma. Marijina cerkev sploh ne prihaja v poštev, ker je stala v gradu in je na njenem mestu pozneje nastala madjarska benediktinska opatija Zalavár. Cerkev sv. Janeza je na vsak način izvzeta, ker je bila krstilna cerkev oziroma baptisterij. Preostane nam torej samo cerkev sv. Adrijana. Toda poročilo »Conversio« o salzburških mojstrih je nezdružljivo s tipom zgradbe, ki vodi proti Rimu ali Istri. Neka notranja nasprotja in sledi nejasnosti v formulaciji poročila dokazujejo, da imamo tu popravek s frazo, s katero je pisatelj skušal zakriti vrzeli v svojem znanju. Nadškof je dal povod za gradnjo, ni pa bil sam graditelj, kar je razvidno pač tudi iz pravilne lectio varians »aedificari cepit« namesto »aedificari fecit«.⁷³

Notranje dokaze za netočnost poročil o cerkvi sv. Adrijana v »Conversio« si je Dercsényi v glavnem izposodil od J. Cibulke, čigar argumente pa je ovrgel že Milko Kos.⁷⁴ Poznanje slovensko pisane Kosovega Komentarja bi Dercsényiju prihranilo tudi spodrsrljaj, da se sklicuje prav na lectio varians, ki jo najdemo samo v obeh najmlajših rokopisih, v katerih mrgoli najbolj nesmiselnih pisemskih napak.⁷⁵ Ni pa treba po gornjih izvajanjih ponovno poudarjati, da je poročilo v

»Conversio« vsebinsko vseskozi verjetno in neoporečno, ker povsem ustreza tedanjim pravnim razmeram.

Prav tako kakor kritika poročila v »Conversio« o cerkvi sv. Adri-jana, je zgrešena Dercsenyijeva identifikacija razvaline pri Réceskutu. Pri tem je popolnoma spregledal opore, ki jih nudijo podatki o izkopavanju in »Conversio«, za določitev cerkveno pravnega položaja in liturgične porabe izkopane razvaline oziroma vseh treh mosapurških cerkva, kakor tudi za razjasnitev okoliščin in časa, v katerem so zadnje nastale.

O cerkvi pri Réceskutu vemo, da je v prvi dobi svojega obstoja imela krščevalno pravico. Razmeroma velika zapadna veža je služila pač katehumenom in je bil temu ustrezno priključen tudi svojevrstni baptisterij.⁷⁶ Troje dohodov je omogočalo gibanje večjih množic in pač tudi ločitev spolov. Tri apside pa lahko kažejo na več, pri cerkvi istočasno nastavljenih duhovnikov, kakor tudi na radodarnost graditelja in pa v karolinški dobi pogosto kopičenje oltarjev.⁷⁷

Zdi se, da je bila prvotna skrajno uporabna stavba enotno zasnovana misijonska ali farna cerkev. Po prvem požaru in po obnovi, ki je sledila, cerkev ni imela več krščevalne pravice. Po vsej priliki je torej postala podružnica, zakaj edina bistvena sprememba v stavbi je bilo preoblikovanje krstilnice v domnevno povsem nizek stolp.

»Conversio« nas v poglavjih 11.—13. obvešča o nastanku, cerkveno pravnem položaju, liturgični porabi in o nadaljnji zgodovini treh, v Pribinovem mestu izpričanih cerkva. Ako si odmislimo vrinjeno obrobno glosso o posvetitvi cerkve v Nitri,⁷⁸ tvorijo ta poglavja vsebinsko enotno celoto. Toda časovna uvrstitev sporočenih dogodkov v teku obravnavanih okroglo treh desetletij o prejemu zemlje in nastajanju Pribine ob reki Zali okrog 840 do vrnitve nadduhovnika Richpalda v Salzburg (leta 869) je samo deloma mogoča.

Kakor smo že rekli, stoji na prvem mestu posvetitev Marijine cerkve v Pribinovem gradu, ki se je izvršila 24. januarja 850. 11. poglavje se prične s kratko pripovedjo, kako je Pribina dobil v Spodnji Panoniji ob reki Zali fevd, se tam nastanil in začel graditi trdnjavo, ozemlje pa obljudeval z naseljenci. Po interpolirani beležki o Nitri nadaljuje pisec svoje pripovedovanje takole: »Sed postquam praefatum munimen aedificavit, construxit infra primitus ecclesiam quam Liuprammus archiepiscopus... in honore sanctae dei genitricis Mariae consecravit...« (c. 11. 136, 8—12).

Jasno je, da ta cerkev, ki je bila posvečena približno deset let po Pribinovi nastavitvi v Spodnji Panoniji, ne more biti prva Pribinova cerkvena stavba. Saj je Pribina že 12. oktobra 847 prav zaradi svojih zaslug za cerkev in kralja (*benivulus fuit erga dei servitium et suum...* c. 12. 137, 23) prejel svoj fevd v last. Pa tudi naselbina, ki je nastala na pobudo Pribine okrog njegove trdnjave in je označena kot »Pribinovo mesto« (*civitas Priwinae*), je gotovo že prej imela svojo cerkev. Pridevek »primitus« nikakor ne nasprotuje temu, ker v jeziku »Conversio« nikakor ne izraža absolutno časovno prioriteto, marveč pomeni le, da se je nekaj — po pravkar poročanem dogodku — zgodilo kot

prvo od večih dejanj iste osebe ali enakih dogodkov.⁷⁰ »Conversio« torej pove le to, da je Pribina po dovršitvi trdnjave tam najprej zgradil Marijino cerkev.

Ne samo verjetnostni razlogi, ampak tudi »Conversio« sama govori za to, da se je med prebivalci Pribinovega »glavnega mesta« že prej vršilo dušebrižništvo in da so imeli cerkev. V istem 11. poglavju beremo namreč po poročilu o postavitvi cerkve sv. Adrijana »infra civitatem Priwinae«: »Item in eadem civitate ecclesia sancti Johannis baptistae constat dedicata, et foris civitatem in Dudleipin... temporibus Liuprammi ecclesiae dedicatae sunt: et ad Otachareschirichun... ceterisque locis ubi Priwina et sui voluerunt populi. Quae omnes temporibus Priwinae constructae sunt et consecratae a praesulibus Iuvavensium.« (c. 11. 137, 12—21) Smisel prve polovice prvega stavka je popolnoma jasen: kratko in preprosto je ugotovljeno, da je točasno (constat — praes. act.), to se pravi v času pisca »Conversio«, v istem mestu (to je v Pribinovem mestu) stala sv. Janezu Krstniku posvečena cerkev. S tem se poročilo o cerkvah v Mosapurcu konča. Nadaljevanje stavka pa se nanaša na preteklost in navaja kraje, kjer so v Liupramovem času bile posvečene cerkve. Dopolnilno sta dodani še dve krajevni imeni in splošna navedba: »povsod kjer so to hoteli Pribina in njegovo ljudstvo«. Zaključek poglavja v posebnem stavku ponovno ugotavlja najvažnejše: vse te cerkve so zgradili pod Pribino in posvetili so jih salzburški škofje.

Samo enkrat najdemo v »Conversio« izraz »constat dedicata«. Kakor smo rekli, ugotavlja ta izraz samo takratni obstoj neke cerkve sv. Janeza Krstnika v imenovanem mestu.⁸⁰ V tem kratkem stavku je sedanjost v vidnem nasprotju s preteklostjo sledeče pripovedi o posvetitvi cerkva in vsega zgodovinskega pripovedovanja. To pa ni slučajno, zato se po mojem mišljenju zaključni stavek poglavja ne more brez pridržka spravljati v zvezo s cerkvijo sv. Janeza. Veže le oba dela prejšnjega stavka: listo za Liuprama posvečenih cerkva in dopolnilo z drugimi cerkvami, ki so nastale — kakor pravilno domnevamo — po Liupramovi smrti (14. oktobra 859), vendar pa še za Pribino (umrl 860—861).⁸¹

Kdo pa je cerkev sv. Janeza zgradil in posvetil, nam »Conversio« sploh ne pove. Videz je, da pisec o tem ni ničesar vedel, a se mu je vendarle zdelo potrebno, da zaradi popolnosti omeni tudi to cerkev. Ker pa je sicer o Pribinovem in Kocljevem času zelo dobro poučen, kaže njegova nevednost na to, da imamo tu opraviti z neko starejšo cerkvijo, morda iz časa prvega pokristjanjevanja osvojene obrske dežele in so se okoliščine njenega nastanka v zmedah prvih desetletij 9. stoletja pozabile.

Glede na patrocinij je več kot verjetno, da je cerkev nekoč imela krščevalno pravico. Po drugi strani pa označba »ecclesia« dokazuje, da ne more biti govora o kakem baptisteriju, ki je bil vendar zmeraj nesamostojen dodatek »ecclesiae baptismalis« ali »matrix«.⁸² Z največjo verjetnostjo bi mogli v tej cerkvi, posvečeni Krstniku v naselju ležečem v bližini važnega prehoda čez reko Zalo, domnevati božjo hišo nekega zgodnjega misijonarskega središča.⁸³

Marijina cerkev torej ni bila prva cerkvena stavba v Pribinovi deželi niti ne v njegovem »glavnem mestu«. Vendar je bilo treba njeno posvetitev navesti na prvem mestu. Ne samo zato, ker jo je dal knez sezidati v svojem lastnem gradu, marveč predvsem zaradi že pokazanega cerkveno-političnega in cerkveno-pravnega pomena sporazuma, do katerega je prišlo ob priliki posvetitve med nadškofom Liupramom in knezom Pribino in ki naj bi postal podlaga cerkvene organizacije v kneževini.⁸⁴

Iz teksta v »Conversio« ne smemo sklepati, da bi Marijina cerkev oziroma njen župnik imel od samega začetka v Pribinovi deželi poseben položaj, da bi »dominicus« bil na primer »prvi duhovnik« nedvomno zelo obsežnega ozemlja.⁸⁵ Šele Altfridus, njegov drugi naslednik, je bil imenovan za nadduhovnika (archipresbyterja) (c. 12, 158, 24–27). Na pravem državnem ozemlju pa so bili vodilni duhovniki matičnih cerkva, to je velikih fara, zaradi notranje obogatitve in razvijanja cerkvenega življenja, zaradi pomnožitve cerkvenih podružnic in podobnega ter zaradi olajšanja škofovske uprave povzdignjeni v nadduhovnike z nižjo škofovsko oblastjo, okoliš pa je ostal nespremenjen.⁸⁶ Tu pa je šlo za teritorialno razširitev delovnega področja pač na vse ozemlje kneževine.⁸⁷

Váczy je pravilno domneval zvezo med organizacijo spodnje panonske dekanije in začasno ukinitvijo korepiskopata po smrti Osbaldua.⁸⁸ Mosapurški nadduhovnik, ki je bil — kakor običajno — obenem župnik tamkajšnje »ecclesiae baptismalis«, Marijine cerkve, naj bi prevzel namesto kornega škofa nadzorstvo nad duhovščino oddaljenega ozemlja.

Izhajajoč iz Marijine cerkve moremo napraviti nekaj zaključkov tudi o položaju in pomenu tretje mosapurške, Adrijanove cerkve.

Imenovanje duhovnika Marijine cerkve v nadduhovnika je izven vsakega dvoma in tako je ta še nadalje obdržala župno pravico in s tem prav posebej krščevalno pravico.⁸⁹ Zato je gotovo, da sv. Adrijan, ki so ga zgradili po cerkvi v gradu in na pobudo nadškofa, ni bila farna cerkev. O nje liturgični porabi pove »Conversio« le, da je Liupram »officium ecclesiasticum ibidem colere peregit« (c. 11, 137, 10–11).

Z izrazom »officium ecclesiasticum« označuje »Conversio« bodisi duhovniške funkcije v splošnem⁹⁰ ali pa pravo službo božjo⁹¹ »Officium ecclesiasticum more episcopali colere« pa je istovetno s posvečevanjem cerkva in duhovnikov.⁹²

Škof je kot najvišji dušebrižnik laikov vršil svojo službeno delavnost v pravi dušebrižniški cerkvi, to je v farni cerkvi.⁹³ V cerkvi sv. Adrijana vršeče se »officium ecclesiasticum« bo tedaj pomenilo opravila, ki so se tikala le duhovnikov. Kot take pa pridejo v poštev le korne molitve in duhovniška posvečevanja.⁹⁴

Več kot verjetno je, da je bila cerkev sv. Adrijana zvezana z neko ustanovo, katere člani so jo skrbovali z redno korno službo. V Arnolfovi listini, ki je bila leta 977 ponarejena, se ta ustanova označuje kot »abbacia«.⁹⁵ Nobenega razloga nimamo, da bi dvomili v verodostojnost tega podatka, še posebej zato ne, ker je bilo v interesu ponarejevalcev,

da bi podali kar najbolj točno sliko o posestih in pravicah, ki so jih hoteli na Madjarskem ponovno pridobiti za Salzburg.⁹⁶ »Abbas« je mogla v karolinški dobi pomeniti tako samostan kakor tudi kolegijatno ustanovo,⁹⁷ vsekakor pa coenobium, kjer so redno vršili korne molitve, kakor v stolnem kapitlju.⁹⁸

Kakor je znano, bavorski škofje tega časa niso bili ustanavljalci samostanov, na vzhodu pa sploh niso bili samostani nosilci karolinške misije, marveč so bili njeni nosilci škofje.⁹⁹ Zato moramo tem bolj misliti na kolegijatsko ustanovo. Prvotne kolegijatske ustanove niso nujno imele dušebrižniške in farne pravice,¹⁰⁰ vzdrževale pa so kakor tudi samostani pogosto šole za izobrazbo klerikov.¹⁰¹ Nastane vprašanje, če je tudi sv. Adrijan sodeloval pri vzgoji duhovniškega naraščaja ali pa je bil celo v tak namen ustanovljen. Zdi se, da naslednji podatki v »Conversio« to domnevo nekoliko potrjujejo. Vesti, po katerih so nadškofje in korni škofje sami posvečevali duhovnike po deželi,¹⁰² dokazujejo, da so čimprej je bilo mogoče, začeli dopolnjevati kler iz vrst domačinov. Običajni način duhovniške vzgoje po krajevnih duhovnikih¹⁰³ pa v Pribinovem času, ki je pomenil po zmedah in vojnah dvajsetih in tridesetih let hkrati ponovni začetek spreobrnjevalnega dela, ni mogel kriti povečane potrebe cerkvene organizacije, ki se je gradila. Tako pač ne bo slučaj, da slišimo v letu 850 le o posvetitvah ustanov, ki so že imele svoje duhovnike.¹⁰⁴ Prvi naslednik Dominika, Swarnagal, pa je iz Salzburga pripeljal v Mosapure še več diakonov in klerikov.¹⁰⁵

Nasprotno pa z Altfridom, ki je še za Liuprama sledil Swarnagalu, niti z Richpaldom, niso poslali na vzhod nadaljnjih duhovnikov,¹⁰⁶ čeprav predpostavlja nadduhovniška služba vsakega izmed njih že številno duhovščino in vse večjo potrebo po naraščaju. Vendar je bil nadškof Adalvin v stanju, da je dal vsem cerkvam, ki so bile posvečene med 865 in 869, lastnega duhovnika.¹⁰⁷ Zdi se, da v Spodnji Panoniji tedaj ni bilo nobenega duhovniškega primanjkljaja več in če so samo predstojniki prihajali iz metropole, smemo domnevati, da so bili ostali duhovniki izšolani v deželi sami.

Morda ne bo odveč, če nenadno povečanje duhovščine v kneževini Pribine in Koclja spravimo v zvezo z ustanovitvijo sv. Adrijana sredi petdesetih let in če tolmačimo »officium ecclesiasticum«, ki ga je tamkaj vršil nadškof, v tem smislu, da sta Liupram in pač tudi njegov naslednik Adalvin enako kakor njihov korni škof imela navado ob času bivanja v Mosapurcu tamkaj prirejati korne molitve in posvečevati duhovnike. Škofu se je pač zdelo, da po misijonu dosežene uspehe zagotovi s tem, da vzame vzgojo nove domače duhovniške generacije sam v roke.¹⁰⁸

V »Conversio« in tudi v ponarejeni Arnolfovi listini poudarjena Adrijanova relikvija enako dokazuje, da so tej cerkvi pripisovali poseben pomen. Ako so namreč želeli kako ustanovo prav posebno usposobiti za izvršitev njene naloge ali pa jo postaviti kot romarski kraj za središče ljudske pobožnosti obsežnejših področij, so ji podarili dragoceno relikvijo. Vendar nikakor ni šlo za kako splošno modo, marveč za iniciativo posameznih visoko stoječih častilcev relikvij.¹⁰⁹

Kakor dokazujejo njegovi prenosi relikvij, je bil nadškof Liupram tudi eden od teh.¹¹⁰ Tako se zdi verjeten zaključek, da bi tudi Adrijanova relikvija bila njegovo darilo.¹¹¹ Njena privlačna moč bi tudi edina lahko pojasnila navzočnost več duhovnikov in njihovih združitvev v kolegijatski ustanovi, to je nastanek »abbaciae« v Arnolfovi listini.

Zdi se tudi, da je bil sv. Adrijan vsekakor salzburško oporišče v Mosapurcu, ki je bilo tudi pravno zaščiteno s potrjeno imuniteto v privilegiju iz leta 847¹¹² in je zaradi trupla sv. Adrijana užival poseben ugled. Na osnovi teh ugotovitev, ki smo jih dobili iz virov, nam identifikacija razvaline pri Récéskutu ne dela nobenih težkoč več, posebno če upoštevamo z baptisterijem izpričano krščevalno pravico.

Marijina cerkev ne prihaja v poštev, ker je bila sicer farna cerkev in je imela krščevalno pravico, toda — kakor je Dercsényi pravilno naglasil — je stala v gradu. Cerkev sv. Adrijana nasprotno nikoli ni imela farne, to je krščevalne pravice in je bila razen tega domnevno zvezana s samostanom, o čemer tu ni sledu. Ostane samo še cerkev sv. Janeza, ki je po vsej verjetnosti nastala dolgo pred Pribinovo nastanitvijo okoli leta 840, kajti pisec »Conversio«, ki je sicer zelo dobro poučen o Pribinovem in Koceljevem času, ni vedel ničesar več o času njene graditve in okoliščinah ustanovitve.

Ako je bila cerkev sv. Janeza prva misijonska cerkev ozemlja okrog starega rimskega prehoda čez reko Zala in če smo jo odkrili v tej razvalini, tedaj je mogoče pojasniti vso izkapanin razvidno usodo stavbe neprisiljeno iz lokalne zgodovine. Prva požarna katastrofa se je mogla zgoditi, kakor že rečeno, okrog 860—861 pri vpadu s Karlmanom zvezanih Moravcev. Ker je po letu 850 nova farna cerkev v gradu imela krščevalno pravico, so pri obnovi po zadušitvi vstaje krstilnico kot odvečno spremenili v stopnišni stolp. Po drugem požaru je cerkev ležala dalje časa v razvalinah. To je mogel biti le čas od osvojitve Panonije po poganskih Ogrih okrog leta 900 do popolnega pokristjanjevanja osvajalcev v 11. stoletju. Tretja zidava, ki je pa ni mogoče bližje določiti, spada vsekakor že v ogrski srednji vek.

Iz spredaj povedanih zaključkov po virih izvirajo nekatera nova spoznanja tudi o arheološkem problemu Marijine cerkve.

Grad, v katerem je bila postavljena in 24. januarja 850 posvečena, naj bi stal, kakor rečeno, na mestu poznejše benediktinske opatiije. Zdi se, da to domnevo potrjujeta položaj samostana in okoli 1570 leta napravljeni načrt tedaj že kot obmejne trdnjave urejenega kompleksa, ki ga je napravil vojaški arhitekt Giulio Turckho.¹¹³

Kajti le močna krajevna tradicija ali siceršnji že obstoječi in zelo ugodni pogoji so mogli kralja Štefana in njegove benediktince nagniti k temu, da so postavili opatijo v tej nižini in ne kakor vse ostale benediktinske samostane (Pannonhalma, Tihany) na višini. Razen tega kaže prav cerkev v načrtu, ki zavzema približno velikost razvaline pri Récéskutu, sestav, ki je pri romanskih benediktinskih cerkvah na Madjarskem vseskozi nenavaden.

Enoladijski prostor z enim oltarnim prostorom bi mnogo bolje pristojal kaki farni cerkvi, kjer službuje en sam duhovnik. (Vzidana vrsta stebrov je seveda poznejši dodatek, verjetno istočasen z lopo

na dvorišču.) Tloris nam stilistično skoraj nič ne pove. Tembolj značilna pa je pojava številnih lizen na severni zunanji steni. Kakor arhitektura razvaline pri Récéskutu kažejo tudi te na stavbne navade severne Italije in Primorja. Zato se nam zdi vseskozi možno, da je ta cerkev še v 16. stoletju ohranila tudi tloris in severno steno neke karolinške stavbe. Madjarska opatija Zalavár torej ne bi nastala kot popolnoma nova stavba, ampak z obnovo oziroma prezidavo Pribinovega gradu. Arheološki podatki, ki bi po mojem mnenju mogli to zelo verjetno domnevo potrditi, so žal zaradi izropanja razvaline in nestrokovnih izkopavanj šli za zmerom v izgubo.

O cerkvi sv. Adrijana, ki je najmlajše mosapurško svetišče, pa v doslej objavljenem gradivu ne najdemo nobene sledi. Najdba te cerkve bi bila za nemško umetnostno zgodovino največjega pomena. Kajti po tej stavbi, ki jo je edino ustanovil sam nadškof in so jo postavili salzburški mojstri, bi mogli sklepati na karolinško stavbno umetnost Salzburga, ki je izginila brez sledov. Toda njena duhovna dediščina se je do današnjega dne ohranila. Kako je bilo to mogoče, je tretje, res že pogosto obravnavano glavno vprašanje, ki ga zopet postavlja v ospredje najdba iz Récéskuta in na katero moramo tu odgovoriti.

*

3. Od cerkve sv. Adrijana v Mosapurcu do benediktinskega samostana sv. Adrijana v Zalaváru. — Različni raziskovalci obravnavajo mosapurško cerkev sv. Adrijana oziroma »abbacia, ubi sanctus Adriamus martir Christi requiescit«¹¹⁴ soglasno »kot predhodnika samostana sv. Adrijana v Zalaváru iz časa Štefana Svetega«¹¹⁵. Z vprašanjem pa, kakšne vrste je bil ta odnos in kako lahko pojasnimo identiteto patrocinija, sta se bavila po moji vednosti le Ernest Klebel in Dezső Dercsényi. Prišla pa sta do nasprotujočih si zaključkov.

Po Kleblu niso »le posamezna naselja, marveč tudi cerkve in samostani preživeli naval, to je ogrski naval«, med temi tudi Mosapure (opatija Zalavár), ki ni bila — »kakor to hoče madjarska legenda« — ustanovljena po Štefanu I.¹¹⁶ Njena omemba v Arnolfovi listini, ki je bila ponarejena leta 977 z namenom, da bi prišla izgubljena posestva »kakor tudi nove lastniško cerkvene ustanove z strani Arnolfinske knežje hiše in njenih privržencev (mišljena sta torej takrat v Passau oblegana Henrik Prepirljivec in Henrik Koroški) v roke nadškofije«, naj bi dokazala, da »opatija Mosapure ni bila nikdar popolnoma uničena«, marveč je tedaj obstojala »če ne kot polno zaseden samostan, pa vsaj kot duhovniška naselbina« z nekaj menihi in se nahajala v nemških posvetnih rokah (bavarskega vojvode ali Korošca), tako da je njena prisvojitev bila mogoča. »Kot najbolj gotov dokaz za to lahko velja nadaljnji obstoj patrocinija sv. Adrijana od 9. stoletja dalje.«¹¹⁷ Klebel se pri tem sklicuje na Ljudmila Hauptmana, ki je iz ponovne vzpostavitve vzhodnih mejnih mark okrog 970 in vzhodnih stremljenj Salzburga in Passaua (potvorbe, da bi z njimi osvojili papeški vikarijat za Norik in Panonijo oziroma metropolitanske pravice nad Ogrsko)

kakor tudi iz poslanstva Geze v letu 973, ki naj bi v Quedlinburgu prosilo za mir, sklepal na zmagovit sunek pravkar polnoletnega bavarskega vojvode Henrika Prepirljivca proti Ogrski od 968 dalje.¹¹⁸ Vojvoda Henrik naj bi po Kleblu¹¹⁹ osvojil celotno Pribinovo kneževino, po Pircheggerju¹²⁰ pa njen največji del, ki pa so ga Madjari po Henrikovi vstaji zopet kmalu pridobili nazaj. Skratka: Adrijanov patrocinijski je razložljiv z nepretrganim obstojem meniške (seveda nemške) naselbine od 9.—11. stoletja.

Naj Kleblovim izvajanjem v posameznosti takole ugovarjam:

Klebel črpa svoje poznanje zgodovine zalavarske opatije samo iz leta 1891 izdane kritične obravnave virov Karácsonyia.¹²¹ Prezrl pa je izdajo Szentpéteryjevih regestov, Füßsyjevo Zgodovino zalavarske opatije, notico Annales Posonienses o posvetitvi cerkve sv. Adrijana leta 1019¹²³ in ves arheološki material. Temu ustrezno je popolnoma pogrešen njegov poskus, da bi Štefanovo ustanovo razložil kot legendo.

Prevelike zaključke pa izvaja iz patrocinija. Po mojem dokazuje njegovo nadaljevanje samo nadaljnje življenje kulta, to se pravi čuvanje in češčenje relikvije oziroma svetnikovega groba; ne dokazuje nam pa, da bi kult gojili duhovniki v kakem coenobiu. (V tej zvezi je brez pomena, ali je bila karolinška »Abbatia« meniški samostan ali kolegijalna ustanova.)

Niti nadaljevanje patrocinija, niti sprejem »opatije Moosburg« v leto 977 ponarejeno Arnolfovo listino ne dokazuje, da bi bila ta posest tedaj v nemških rokah. Prvič je od Hauptmana domnevana prva vojna mladega bavarskega vojvode proti Madjarom zgolj hipoteza, ki je ne moremo vskladiti s tradicionalno politiko bavarskih knezov napram Madjarom. Kajti Bavarci so proti pritisku osrednje oblasti vedno iskali in tudi našli oporo na vzhodu in to predvsem pri Madjarih.¹²⁴ Hauptmanova razlaga, da je bilo ogrsko poslanstvo leta 973 v Quedlinburgu posledica bavarske zmagovite vojne, nam dokazuje, da je popolnoma prezrl neposredno predhodne dogodke (na primer popolnoma miroljubno potovanje sv. Wolfganga okrog 972, iz katerega lahko sklepamo na mirovno razmerje) in pravo ozadje nove Gezeve orientacije na zapad (med drugim prekinitev zvez z vzhodnim stepnim kulturnim krogom po uničenju kazarske države).¹²⁵ Brez dvoma je, da Madjari tako življenjsko važno področje kot je okolica Zalavára, globoko v notranjosti dežele, v neposredni bližini glavnih naselbin močnega Horka plemena ter ob važni trgovski in vojaški cesti proti jugozapadu ne bi mirno prepustili Bavarcem oziroma dopustili ali trpeli nastanek njihovih zemljiško posestniških pravic.¹²⁶ Zavzetje tega področja pa ni mogoče dokazati. Drugič: Logično je napačen zaključek iz arnofinske potvorbe sklepati, da je bila pridobitev tega posestva mogoča. Listina dokazuje samo, da so vrnitev (zopetno pridobitev) na Madjarskem izgubljenih posestev in pravic s m a t r a l i z a m o ž n o. To tembolj, ker so upali, da bodo po premaganju Henrika Prepirljivca in Korošca prišli na vrsto naravni zavezniki vseh bavarskih upornikov, predvsem Madjari. Geza je namreč po Henrikovem ustanku znova prepovedal od cesarja podpirani misiji Piligrima dostop v svojo deželo.¹²⁷ Kot sta Lehr¹²⁸ in Brackmann¹²⁹ jasno spoznala in

dokazala, so salzburske potvorbe o podelitvi vikarijata, arnolfinska darilnica kakor lorchške potvorbe Piligrimove v tesni zvezi in so nastale »iz ne samo velikih, temveč čezmernih upov o napadu največjega obsega proti Madjarom, ki so jih gojili na jugovzhodu.«¹³⁰ Zato omemba opatiije Mosapure v potvorbi iz leta 977 sploh ne potrebuje po Kleblu predlagane prisiljene razlage, po kateri nastaja samo cela vrsta hipotez.¹³¹

V nasprotju s Kleblom, ki je v svojih zaključkih iz patrocinija šel očitvidno predaleč, pa izgleda, da Dercsényi sploh ni spoznal pravega zgodovinskega pomena patrocinija. Kot umetnostni zgodovinar izhaja iz najdb in krajevnih razmer, ki jih Klebel razumljivo ni poznal in upošteval. Dercsényi ugotavlja, da je ustanovitev benediktinske opatiije po Štefanu I. v nekdanjem Pribinovem gradu pomenila bistveno spremembo položaja, medtem ko se kult sv. Adrijana ni obnovil na svojem prvotnem mestu. Čeprav ima razvalino pri Récskutu pomotoma za cerkev sv. Adrijana, je ta ugotovitev sama po sebi pravilna. Kajti identiteta »castrum Priwinae« in »Chezilonis« z utrdbo, v kateri je stal madjarski Adrijanov samostan, je danes splošno priznana.¹³² Dercsényi pa iz tega izvaja presenetljiv zaključek: »Or, si ce raisonnement est juste, rien n'empêche de dire que le culte de saint Hadrien ne fut pas transmis à l'époque de saint Étienne par des traditions locales, mais par des sources écrites. On savait que le martyr saint Hadrien était enterré à Zalavár, mais on ignorait, laquelle des trois églises abritait sa tombe. Il n'y a donc pas de continuité fondée sur les traditions du peuple entre l'époque de Pribina et celle de saint Étienne, mais plutôt une continuité de caractère »savant«, qui s'appuyait aussi bien sur la présence des murs que sur le témoignage des sources écrites.«¹³³

Po eni strani predpostavlja ta zaključek, da so bili taki pisani viri na Madjarskem znani, in sicer svetovalcem kralja v cerkvenih zadevah. To pa je povsem neverjetno, ker o cerkvi sv. Adrijana v Mosapuru poročajo samo listine in viri, ki so bili pisani v Salzburgu ali pa zanj. Pri pokristjanjevanju Madjarske v času Štefana Svetega pa z nemške strani ni več udeležen Salzburg.

Po drugi strani pa nasprotujejo hipotezi o »učenem« izročilu tudi spoznanja iz raziskav o patrociniju. Znano je namreč, da se je prav kult malo znanih svetnikov nanašal na njihovo posthumno življenje, to se pravi na obstoj, na najdbo ali prenos groba oziroma relikvij na kraj njihovih čudežev itd.¹³⁴ V Panoniji ne najdemo nobene sledi o tam živečem ali delujočem sv. Adrijanu.¹³⁵ V času od 9. do 11. stoletja še ni veljal obvezen predpis o shranjevanju relikvijs ob posvetitvi oltarjev in cerkva kakor danes. Vendar je bila ta navada že precej razširjena¹³⁶ in to tudi v krogih, s katerimi je bil v ozki zvezi kralj Štefan I. in njegovi škofje.¹³⁷ Zato moramo patrocinij sv. Adrijana leta 1016 posvečene madjarske benediktinske cerkve razložiti samo s tem, da je bila še vedno ohranjena v »Conversio« omenjena relikvija ali vsaj njen del, kar je dalo povod za nenavadni potrocinij.

Kot čuvarki in oskrbniki relikvijs ter z njo povezanega Adrijanovega kulta za časa poganske nadvlade v 10. stoletju prihajajo v po-

štev samo domači slovenski kristjani. Proučevanje krajevnih imen je pokazalo, da prav v komitatu Zala, v središču nekdanje Pribinove kneževine, ni bilo iztrebljeno ob zavojevanju najdeno slovensko prebivalstvo. Izginilo je verjetno šele v 11. stoletju med številčno močnejšo plastjo madjarskih podložnikov.¹³⁸ Ti panonski Slovenci so igrali zelo važno vlogo kot posredovalci svojega krščanstva, ki je bilo bavarskega porekla. To nam še danes dokazujejo številne izposojenke za cerkvene in religiozne pojme v madjarskem jeziku.¹³⁹ Temu nasproti pa za Kleblovlo tezo še manjkajo podrobni dokazi. Nemški naseljenci v okolici Balatona so izginili brez sledu¹⁴⁰ in z njimi pač tudi neposredni vpliv bavarske Cerkve.

Zaradi znane tolerance ali celo indiferentnosti stepnih narodov v verskih vprašanjih in precej zmedenih verskih razmer med zavojajočimi Madjari¹⁴¹ lahko sklepamo, da so versko neenotni in dogmatično névezani osvojitelji dopuščali krščanski kult podjarmljenega prebivalstva. V Marijini cerkvi je kult gotovo prenehal, ker je trdnjava morala biti zasedena zaradi svojega vojaškega pomena. Kakor so pokazala izkopavanja, je bila tudi cerkev sv. Janeza dalj časa zapuščena. Krščanstvo se je po vsej verjetnosti zateklo v za silo popravljeno cerkev sv. Adrijana, ki je bila tako ali tako deležna posebnega spoštovanja zaradi svoje relikvije.

Relikvije svetnikov, predvsem tako imenovanih prenosnih (translacijskih) svetnikov, h katerim je zelo verjetno spadal tudi sv. Adrijan, so lahko prenašali, celo ukradli ali razdelili, ne da bi se pri tem izgubila njih čudodelna moč. Zato prenos Adrijanovega kulta v benediktinsko opatijo pod kraljem Štefanom I. ne pomeni »bistvene spremembe položaja«. ¹⁴² Prišlo je samo do krajevnega prenosa relikvije iz stare razpadajoče cerkve sv. Adrijana v novo postavljeno, dostojno hišo božjo v opatiji. V zgodnjeresnjskem človeku pa je bilo tako globoko zakoreninjeno spoštovanje do starega in izročnega, da so tudi veljavo novega izvršili če le mogoče kot oživitve druge, boljše tradicije. Zato je tudi madjarsko misijonarstvo v začetku 11. stoletja povzelo karolinško tradicijo v Zalaváru (pa tudi v krajih Pécs [Quinque Basilicae], Szekszárd, Szombathely [Sabaria], na hribu Zobor pri Nyitri in mogoče še na več drugih krajih), prav tako kot je poprej karantansko misijonarstvo iskalo zveze z ostanki poznorimskega krščanstva predсловanske dobe.¹⁴⁴

Nadaljevanje Adrijanovega patrocinija najboljše dokazuje, da ta tradicija ni bila »učenoc«, samo v knjigah in listinah obstoječega znanje, ampak da je karolinško 9. stoletje vezala s časom sv. Štefana kontinuiteta vere in kulta, ki je živela v domačem slovenskem prebivalstvu.

*

Ako kratko povzamemo, dobimo na podlagi najdb in virov naslednjo sliko:

Za cerkveno stavbarstvo Spodnje Panonije v karoliški dobi v glavnem ni bila odločilna metropola, ampak mojstri, ki so jih graditelji poklicali iz znanega zelo ekspanzivnega kroga v lombardsko-severno jadranskem prostoru cvetoče gradbene in kamnoseške obrti.

Splošno naziranje o umetnostno zgodovinskem pomenu cerkvene pripadnosti dežele k Salzburgu je nastalo zaradi anahronističnega prenosa kasnejših, visoko srednjeveških razmer na karolinško dobo. Lahko ga ovržemo že samo z najvažnejšim virom »*Conversio Bagoariorum et Carantanorum*«.

V posameznostih: Pri Révészku pri Zalaváru je bila najdena cerkev sv. Janeza, ki je zelo verjetno nastala še pred Pribinovo naselitvijo in je bila prva »*ecclesia baptismalis*« v deželi. Leta 850 je novo postavljena grajska cerkev prevzela farno pravico.¹⁴⁵ Zadnja, okrog srede 50ih let po nadškofovi vzpodbudi zgrajena cerkev sv. Adrijana je bila obenem s priključenim samostanom nadškofova lastnina. Kult njene relikvije sv. Adrijana, ki so ga nadaljevali Slovenci, je mogoče povzročil ustanovitev zalavárske opatiije, na vsak način pa je vplival na njen nenavadni patrocinij. Materialnih ostankov cerkve sv. Adrijana doslej niso našli. Madjarski benediktinski samostan je nastal v nekdanjem Pribinovem gradu, bil v 16. stoletju spremenjen v protiturško utrdbo in leta 1702 na ukaz Dunaja porušen.¹⁴⁶

(Iz nemškega rokopisa prevedla Melita Stelè ml.)

OPOMBE

¹ Da bi preprečili v literaturi pogosto zamenjavo z Moosburgom na Koroškem, uporabljamo tukaj obliko imena, kakor nam je sporočena v »*Conversio Bagoariorum et Carantanorum*« ter tudi mnogih drugih zgodnje srednjeveških virih.

^{1a} Dercsényi, Dezső, Az ujjabb régészeti kutatások és a pannóniai kontinuitás kérdése. Századok 1947, str. 203—11. — Isti, L'église de Pribina a Zalavár. ESR (Études Slaves et Roumaines) I. (1948), str. 85—100. — Radnóti, Aladár, Une église du haut moyen âge à Zalavár. ESR I., str. 21—31.

² Dercsényi, Dezső, Az Árpád-kori magyar művészet problémái. Antiquitas Hungarica I., 1947, str. 90—91.

³ Radnóti, Aladár, v poročilu o izkopavanjih v Magyar Muzeum 1947, snopič za december str. 36.

⁴ Prim. Kos, Milko, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*. Ljubljana 1936. (Razprave znanstvenega društva v Ljubljani 11 — Historični odsek 3) str. 78 z literaturo.

⁵ Gerevich, Tibor, Magyarország románkori emlékei. Budapest 1938, str. 123. — Dercsényi v Antiquitas Hungarica str. 87.

^{5a} Alföldi, Andreas, Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien zv. II. Berlin 1926. (Ungarische Bibliothek 10) str. 31.

⁶ Radnóti, ESR. I. str. 22—23.

⁷ Prim. tako imenovani jožefinski kataster; listi, ki predstavljajo zahodno ozemlje Blatnega jezera, so nastali 1783. O srednjeveških prometnih cestah: Holub, József, Zalavármegye vámhelyei és uthálózata a középkorban. Századok 1917, str. 56—58.

⁸ Holub o. c.

⁹ Dercsényi, ESR. I. str. 99—100.

¹⁰ Raziskavanja v Fenépuszti in Zalaváru se nadaljujejo. Nove ugotovitve pa še niso znanstveno obdelane. Ferenc Fülep omenja v kratkem, pa nekoliko nejasnem poročilu A magyar régészeti kutatás eredményei (Izsledki madjarske arheološke znanosti) v Társadalmi Szemle 1952, maj, str. 467 več

pokopališče in trdi, da je v Fenékpusztu dokazana naselbinska kontinuiteta od Rimljanov do avarsko-slovanskega časa, vendar je treba Mosapurc-Zalavár smatrati za nadaljevalca naselbine Fenék. Aladár Radnóti ugotavlja v svojem zadnjem poljudnem poročilu, da je bil na pokopališču v Fenéku najden tudi grob iz VII. stol., pri eni baziliki pa so bila tudi v »časih zmešnjav« izvršena popravila, Rimska cesta, ki je vodila iz Fenékpuszte proti jugozapadu, je bila naravna pot bega za ogrožene prebivalce castruma. Zato se lahko domneva, da so se ti umaknili v okolico, kjer je pozneje nastal Mosapurc. Koliko časa je bilo rimsko cesto mogoče uporabljati, Radnóti po arheoloških momentih ni mogel točneje določiti (Radnóti Aladár in Gerő, László, *A Balaton régészeti és történeti emlékei*, Budapest 1952, str. 56—62). Vse to prav nič ne nasprotuje našemu zaključku, da je ta cesta še v IX. stol., ko je nastajalo novo središče v Mosapurcu, imela veliko vlogo.

¹¹ Hauptman, Ludmil, Mejna grofija Spodnjepanonska, *Razprave Znanstvenega društva I.*, 1923, str. 312 sl. — Kos o. c. str. 90.

¹² Prim. opis Regina: »castrum munitissimum quod Mosapurch nuncupatur, eo quod palude impenetrabili locus vallatus difficillimum adeuntibus praebeat accessum« cit. pri Kos o. c. str. 78.

¹³ Radnóti ESR. I., str. 22. — Dercsényi ESR. I., str. 88. — V svoji naj-novejši razpravi (gl. op. 10) si Radnóti ne upa dati kake točneje datacije stavbnih period.

¹⁴ Holub o. c.

¹⁵ Opis temelji na delih Radnótiya in Dercsényiya, ki so navedena pod prip. 1a.

¹⁶ Radnóti ESR. I. str. 29.

¹⁷ Radnóti ESR. I. str. 28. — Dercsényi ESR. I. str. 96—97.

¹⁸ Mongolski vpad ni povzročil nikakršnega preloma v arhitekturnem razvoju Transdanubije. Posestvo benediktinske opatije Pannonhalma (danes kraj Kisapáti), ki je ležalo ob Blatnem jezeru blizu vojaške ceste, ki so jo uporabljali tudi Mongoli, je prav po mongalski invaziji v letih 1244—45 prejelo svojo prvo cerkev. (Bogyay, Tamás, *A Szent György hegyi Szent Kereszt kápolna*. Technika 1945, Nr. 4.) Za madjarsko nižino glej na primer poročila o izkopavanjih Bálint, Alajos v Dolgozatok a Szegedi Ferenc József Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből XIV (1938) in XV (1939).

¹⁹ Kos o. c. str. 82.

²⁰ Steinmann-Brodbeck, Susanne, Herkunft und Verbreitung des Dreiapsidenchores. *Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte I.* (1939).

²¹ Crowfoot, J. W., *Early Churches in Palestina*. (The Schwerch Lectures on Biblical Archaeology, 1937) Oxford 1941, str. 68 sl. Prvi datirani primer je cerkev v Gerasa, ki jo je 526—527 postavil Prokopij. Največ takih stavb poznamo iz južne Palestine. Dercsényi na svoji karti v ESR. I. Pl. II. te skupine sploh ne pozna in ne zaznamuje.

²² Crowfoot o. c. str. 72. Prim. diskusijo ob referatu Glazema na sestanku treh držav za raziskavanje srednjega veka v Linzu ob Donavi, 25. do 29. septembra 1949, predvsem od Philippa Verdierja v Poročilu o zborovanju (Tagungsbericht), Linz ob Donavi 1950, str. 24.

²³ Iz istega razloga so v starokrščanskih bazilikah tudi posamezne apside pogosto (v Tunisu pa celo pretežno) »vrisane«. Gl. Gauckler, Paul, *Les basiliques chrétiennes de la Tunisie*. Paris 1913.

²⁴ Steinmann-Brodbeck o. c. str. 73.

²⁵ Ibid. str. 75.

²⁶ Dercsényi ESR. I. str. 96—97.

²⁷ Gl. v splošnem: Gerber, W., *Altchristliche Kultbauten Istriens und Dalmaziens*, Dresden 1912. — Gnirs, A., *Grundrissformen istrischer Kirchen aus dem Mittelalter*. Jahrbuch der Zentralkommission für Denkmalpflege VII. (1914), priloga 54.

²⁸ Cerkev sv. Martina v Szombathelyju hrani ne samo v tlorisu vzhodnega dela, ampak delno tudi v dvigajočem se zidovju pomembne ostanke starokrščanske bazilike, ki je verjetno služila tudi v času karolinškega krščanstva. Gl.: Paulovics, István, *A szombathelyi Szent Márton-egyházszak római kori eredete*. Szombathely 1944. — Dercsényi v Századok 1947 (gl. prip. 2). O karolinški baziliki, ki so jo izkopali pri Sümegu, poroča Adám, Iván v *Archaeológiai Értesítő* 1882, str. 14—28. Njegov načrt z vrisanim domnevnim lokom je vsekakor pogrešen. Prim. Nagy, Lajos, *Pannonia Sacra*, v *Szent István Emlékkönyv* zv. I. Budapest 1938, str. 31 sl. O Fenéku gl. prip. 13.

²⁹ Samo zaradi enakega, na zunaj ravno zaključenega triapsidalnega kora »ne smemo postavljati troladijne bazilike v isto vrsto s troapsidalnimi dvoranskimi stavbami« — kot je to storil Dercsényi. To je dokazal Linus Birchler v diskusiji, omenjeni v prip. 22. (Poročilo o zborovanju str. 25.)

³⁰ Dercsényi v *Arch. Hung.* I. str. 87. Tukaj niso upoštevani iz srednjega veka izvirajoči ali samo iz risb znani, danes ne več ohranjeni kosi.

³¹ Fragment z roparsko ptico je prvič objavil Gerevich o. c. tab. CLXIV spodaj. Prva objava in domnevna predzgodovina fragmenta z Janezovim simbolom, ki se sedaj nahaja v muzeju v Szombathelyju: Bogay, Tamás. *Szent István korabeli oltár töredéke Zalavárról a Vasvármegyei Muzeumban*. Dunántuli Szemle VIII. 1941, str. 88—93. O dataciji srednjebizantinske oblike tropasastega traku: Kautzsch, Rudolf, *Die römische Schmuckkunst in Stein vom 6. bis zum 10. Jahrhundert*, *Römisches Jahrbuch für Kunstgeschichte* Band III., 1939, str. 67, in *Isti, Die Langobardische Schmuckkunst in Oberitalien*. *Römisches Jahrbuch für Kunstgeschichte* Band V., 1941, str. 23—26. Najboljša in za datacijo odločilna analogija na Madjarskem je znana »krsta sv. Štefana« v Székesfehérváru.

^{31a} Tudi Hampel, Josef (*Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn*, Braunschweig 1905, zv. I., str. 682) ga prišteva bizantinskemu krogu.

³² Razen pod prip. 31 navedenih del R. Kautzsch je temeljno o problemu tako imenovane »langobardske« krasilne umetnosti v kamnu Ginhardt, Karl, *Die karolingischen Flechtwerksteine in Kärnten, Carinthia* I., 1942, str. 112—167.

³³ Dercsényi, *Arch. Hung.* I. str. 87. Kamen s pletenino iz Ilmmünstra na Bavarskem, ki je danes v Bavarskem narodnem muzeju v Münchenu, ima na primer svojo najbližjo paralelo v Amalfiju; ornament na vratni prekladi v Zalaváru poznamo tudi z nekega beneškega vodnjaka v Kaiser Friedrich Museumu v Berlinu. (Ilmmünster in Amalfi: Ginhardt o. c. sl. 28 in 29. — Volbach, W. F., *Bildwerke aus Italien und Byzanz*. 2. izd. Berlin-Leipzig 1930, št. 6274.)

³⁴ Na eni ozkih stranic kamna je napis: QVERENS INVENTO PVLSANS H/I/C GAVDET AP/ER/TO. Vendar napisa ne moremo upoštevati pri dataciji, ker nimamo nobenega pozitivnega, tehničnega dokaza za njegovo istočasnost s pletenino. Dr. Hermann Vettters je iz ljubeznivosti napravil epigrafsko preiskavo, ki je pokazala, da črke kažejo na severnoitalijansko (mogoče v Ogleju) šolanega mojstra in da so možne od konca 9. stoletja skozi vse 10. stoletje, v provinci pa celo še pozneje. (Prim. Gray, Nicolette, *The Paleography of Latin Inscriptions in the eighth, ninth and tenth Centuries in Italy*. *Papers of the British School at Rome* XVI., 1948, str. 35 sl.) Jaz bi k njegovim ugotovitvam dodal, da se veliki razmaki med črkami razlikujejo od stisnjene pisave drugače sorodnih severnoitalijanskih napisov. Človek ima vtis, da so z na-

pisom hoteli izpolniti dan prazen prostor; pri tem pa sploh niso pomislili na to, da bi prostor, ki je ostal pri običajnem pisnem načinu, izpolnili z ornamentiko. To kaže, da je bil tekst kasneje vklesan. Vsebinsko gledano nas v heksametru zasnovana svobodna parafraza Mateja 7. 7. oz. 7. 8. spominja na vhod v samostan ali samostansko cerkev. Kajti kot »pulsans« se že v redovnih pravilih sv. Benedikta (c. 7., c. 58.) imenujejo tisti, ki prosijo za vstop v samostan. Ta posebni namen nam približuje zaključek, da je bil napis — ne pa kamen sam — napravljen za portal madjarske benediktinske opatije v začetku 11. stoletja.

³⁵ Gl. prip. 4. Citiramo »Conversio« po tej izdaji z navedbo poglavja, strani in vrstice teksta, ki ga je objavil Kos. Tekst brez variant, na novo tiskan, z opombami pod črto, ki pa se naših problemov sploh ne dotikajo v: *Der Streit um Methodius*, izd. Heinz Löwe, *Kölner Hefte für den akademischen Unterricht. Historische Reihe* izd. prof. Dr. P. Rassow, 2. str., 5 sl.

³⁶ Nekaj primerov iz umetnostnozgodovinske in zgodovinske literature za soglasno pojmovanje strokovnjakov raznih narodnosti: »Odločilen za postanek prvih krščanskih spomenikov v panonski Sloveniji je bil kulturni in kolonizatorični vpliv salzburske nadškofije.« Stelè, France, *Umetnost v Slovenski Krajini*, v knjigi *Slovenska Krajina*, Beltinci 1935, str. 21. — »O zunanji obliki Pribinovih cerkva je težko karkoli z gotovostjo reči. V kolikor so bile zidane — za Adrijanovo cerkev je to gotovo — so pač sledile cerkveni arhitekturi, ki se je uveljavila pod Karlom Velikim v srednji Evropi in ki ni prenehala tudi v času njegovih vzhodno frankovskih naslednikov.« Kos o. c. str. 83. — »Nemški mojstri so ustvarjali drugo za drugo cerkve v Panoniji.« Hóman, Bálint in Székfü, Gyula, *Magyar történet* zv. I., Budapest 1941, str. 83. — »Transdanubija je pripadala salzburski nadškofiji, kar je imelo z ozirom na gradnjo, dekoracijo, opremo cerkva ter posredovanje gotovih stilnih tokov tudi umetnostno zgodovinske posledice.« Gerevich o. c. str. 10. — »Umetnostno vodstvo velikega dela moravske države in Panonije je bilo v Salzburgu.« Ginhart, Karl, *Die karolingisch-vorromanische Baukunst in Österreich*, v *Die bildende Kunst in Österreich*, zv. II. *Vorromanische und romanische Zeit*. Baden bei Wien 1937, str. 22. — »...Bavarci... so dosegli... nadvlado nad Slovani in so jih pokristjanili. S tem zvezani novejši val krščanske umetnosti sedaj ni več izhajal v prejšnji meri iz Ogleja, ampak odslej močno in vodilno iz Salzburga.« Schaffran, Emmerich, *Die Kunst der Langobarden in Italien*, Jena 1941, str. 162. — Isto mnenje nekoliko drugače formulirano: »...te cerkve (namreč one iz »Conversio«), ki so jih upravljali nemški duhovniki.« (na vsak način tudi zgradili). Tomek, E., *Geschichte der Diözese Seckau*, Graz und Wien 1917, str. 103.

Primeri nasprotujočih si naziranj: Čeprav je lokalizacija Pribinove kneževine že dolgo določena, so bili salzburski mojstri poslani na Moravsko (!), kakor trdijo Buberl, P., *Die romanischen Wandmalereien im Kloster Nonnberg in Salzburg und ihre Beziehungen zur Salzburger Buchmalerei und zur byzantinischen Kunst*, v *Jahrbuch der k. k. Centralkommission für Denkmalpflege* III., 1909, str. 66, Ginhart o. c. str. 12 in Zykan, J., *Die karolingisch-vorromanische Malerei in Österreich*, v *Die bildende Kunst in Österreich* zv. II., str. 42 (mogoče na Moravskem), v Neutro (!) v *Lexicon für Theologie und Kirche*, izd. M. Buchberger, zv. IX., 141. Zykan celo istoveti Mosapure z Moosburgom na Koroškem (o. c.). Pribina naj bi bil graditelj vseh cerkva — Füßy, Tamás, *A zalavári apátság története*, Budapest 1902, str. 14 sl., 435 sl., Gerevich, o. c., str. 10, Nagy, Lajos, *Die römisch-pannonische dekorative Malerei*, v *Mitteilungen d. dt. Arch. Instituts, Röm. Abteilung*, 41, 1926, str. 136, Schünemann, Konrad, *Die Deutschen in Ungarn bis zum 12. Jahrhundert*, *Ungarische Bibliothek* I/8, Berlin 1923, str. 4. Nasprotno: »Salzburg

sam je v teku dveh desetletij zgradil več kot 25 cerkva.« Doeberl, M., *Entwicklungsgeschichte Bayerns*, zv. I., München 1906, str. 131. Hampel (o. c., I., str. 50) je pisal: »Po pričevanju legende o spreobrnjenju Bavarcev in Karantancev so prišli arhitekti, ki so zidali te cerkve, iz Salzburga.« Kos je v svoji *Zgodovini Slovencev* (Zgodovina Slovencev od naselitve do reformacije, Ljubljana 1933, str. 33) pripisal nadškofu Adalwinu ne samo posvetitev, ampak tudi ustanovitev cerkva, ki jih je on posvetil. V letu 1936 izdanem *Komentarju* h »Conversio« pa se drži strogo teksta vira (o. c., str. 85). Hekler, Anton, *Ungarische Kunstgeschichte*, Berlin 1937, str. 9, govori o škofovski stolici Mosapure-Zalavár v Pribinovem času. Váczy, P. v., *Die Anfänge der päpstlichen Politik bei den Slawen*, *Ostmitteleuropäische Bibliothek* št. 43, Budapest 1942, str. 19, trdi, da je Liupram »osebno vodil« gradbena dela pri Adrijanovi cerkvi. V *Lexicon für Theologie und Kirche*, zv. VII., str. 529, beremo, da naj bi Adalwin (namesto Adalram!) okrog leta 830 posvetil »bogato baziliko« v Neutri. Kos meni, da tekst ne vsebuje nobenih podrobnosti o tem, kakšne so bile stavbe (o. c., str. 83), Cibulka, Jan, misli, da iz tega lahko ugotovi tudi gradbeni material in način posvetitve. (Privina a jeho Kostel v Nitre, v spominskem zborniku Riša Vel'komoravská, izd. Ján Stanisláv, Praga 1935.) Večina zgodovinarjev in umetnostnih zgodovinarjev priznava kot nesporno dejstvo, da so cerkev sv. Adrijana gradili nemški mojstri. Kot tendenciozno iznajdbo pa jo razlagajo: deloma Dercsényi (ESR I., str. 93 do 96), v celoti pa Cibulka (o. c. in predvsem v *Svetováclavský Sborník* I, gl. Kos, o. c., str. 83—84).

³⁷ Ginhardt o. c., str. 12, razlaga poslanstvo salzburskih mojstrov kot »znamenje, kakšno slavo je užival Salzburg kot umetnostno mesto«. Zýkan, o. c., str. 42: »Da je Salzburg tudi pozneje imel mnogo umetnikov, vidimo iz tega, da so glasom 'Conversio'... šli... zidarji itd... iz Salzburga v mesto slovanskega Pribine... in tam zidali cerkev.« Prim tudi Martin, Fr., *Kunstgeschichte von Salzburg*, Wien 1925, str. 5.

³⁸ Prim. Kos, o. c., str. 53—54.

³⁹ Dercsényi, ESR I., str. 95—97.

⁴⁰ Pevsner, N., *Zur Geschichte des Architektenberufes*, v *Kritische Berichte zur Kunstgeschichtlichen Literatur* 3/4, str. 107.

⁴¹ Klebel, Ernst, *Zur Geschichte der Pfarren und Kirchen Kärntens*, v *Carinthia* I., 1925 (letnik 115), str. 1 sl.

⁴² Klebel, o. c., str. 18 sl.

⁴³ Schmid, H. F., *Die rechtliche Grundlage der Pfarrorganisation auf westslawischen Boden und ihre Entwicklung während des Mittelalters*, v *Zeitschrift der Savigny-Stiftung f. Rechtsgeschichte* 46, *Kanonistische Abteilung* XV., 1926, str. 153.

⁴⁴ Váczy, o. c., str. 18: »Ozemlje med Raabo, Dravo in Donavo, kot tudi med Dravo in Savo, vzhodno od Koroške, je bilo v svoji celoti v približno istem državno pravnem razmerju do frankovske države kakor svoječasno Koroška, predno so si jo podvrgli Bavarci. Tudi v Panoniji, kot svoječasno na Koroškem, se je nahajala oblast v imenu frankovske države v rokah kneza...«

^{44a} Prim. Kos, o. c., str. 17—18 in str. 110 literatura, predvsem Lewison, W., *Die älteste Lebensbeschreibung Ruperts von Salzburg*, v *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde* 28 (1903), str. 285—321.

⁴⁵ Ko je slovanski knez Hotimir prosil škofa Virgila »visitare populum gentis illius, eosque in fide firmiter confortare« (c. 5, 130, 33—34), mu je ta poslal kornega škofa Modesta »ad docendam illam plebem... dans ei licentiam ecclesias consecrare et clericos ordinare iuxta canonum definitionem« c. 5, 131, 3—5). Arnu je bilo 796 zaupano »cum doctrina et ecclesia-

stico officio procurare populum« (c. 6, 132, 22–23), nato je prejel od Karla navodilo »pergere in partem Sclavorum et providere omnem illam regionem et officium ecclesiasticum more episcopali colere, populosque in fide et christianitate confortare« (c. 8, 133, 21–25). Ustrezajoče temu navodilu »illuc veniendo consecravit ecclesias, ordinavit presbyteros, populumque praeedicando docuit« (c. 8, 133, 25–26). Tudi novi korni škof Deoderik je bil poslan v Sclavinio »ut potestative populum regeret sua praedicatione, et evangelica doctrina doceret servire deo, et ut ecclesias constructas dedicasset, presbyteros ordinando constituisset, totumque ecclesiasticum officium in illis partibus prout canonicus ordo exposcit perficeret« (c. 8, 134, 1–5).

⁴⁶ Samo pri Deoderiku je govor o postavljanju duhovnikov »ordinando constituisset«, iz česar je Klebel, o. c., str. 2–3, sklepal na neke vrste patro-natsko pravico.

⁴⁷ Prim. Pipinove in Karlove naredbe o organizaciji in izvedbi misijonarstva na vzhodu (c. 6, 132, 18–29; c. 8, 133, 21–25; c. 10, 134, 33, 135, 1–3), uradno nastavitve kornega škofa Deoderika po bavarskem državnem namestniku Geroldu in nadškofu Arnu, ki sta ga peljala v Sclavinio in »izročila v roke knezu« (c. 8, 133, 31–34). — Spreobrnjenje kakega naroda ali rodu se je na splošno pričelo pri knezu. Prim. pripoved o knezu Ingu (c. 7, 132, 34–133, 12). Na željo kneza Boruta sta bila njegov sin Gorazd in nečak Hotimir krščansko vzgojena (c. 4, 130, 9–12) in v spremstvu zadnjega je prišel v Karantanijo prvi krščanski duhovnik Maioranus (c. 4, 130, 18–27). Na prošnjo istega Hotimira je poslal škof Virgil kornega škofa Modesta in številne druge duhovnike v misijonsko področje (c. 5, 130, 32–33, 131, 9–11). Na podoben način je prosil za duhovnike knez Valtunk (c. 5, 131, 17–19). Tudi Virgilov naslednik Arn je poslal duhovnike h »knezom in grofom« v Karantanijo in Spodnji Panoniji (c. 7, 132, 30–34). Najboljši primer pa je gotovo vsa zgodovina Pribine, katerega vzgledno obnašanje napram Cerkvi je bilo deležno posebne pohvale (c. 12, 137, 23, 138, 17–20).

⁴⁸ MG. Conc. II., 1, št. 20, str. 172 sl. Vse to točno ustreza sliki, ki jo dobimo iz drugih istodobnih virov. Prim. Schubert, H. v., *Geschichte der christlichen Kirche im Frühmittelalter*, Tübingen 1921, str. 574, 584.

⁴⁹ O Dominiku: Kos, o. c., str. 79–80. — Váczy, o. c., str. 16. Sprejem v salzburško škofijsko duhovščino pomeni dovoljenje peti mašo v salzburški škofiji. Naročilo, ki ga je prejel Dominik od Cerkve, je vsebovalo nalogo, da mora oskrbovati ljudstvo tako, kakor to ustreza stopnji posvečenega duhovnika (ordo). To je natančen opis župnih pravic in povzdiga hiše božje v farno cerkev. V cerkvenem pravu razgledani zgodovinarji so to že zdavnaj spoznali, na primer Tomek, o. c., str. 104. Na tem mestu bi se predvsem zahvalil univerzitetnemu profesorju A. Koenigerju za njegova dragocena pojasnila o verkeno pravni razlagi »Conversio«.

⁵⁰ Glej »Conversio«, c. 12.

⁵¹ »(Liupram)... ad Salapiugin consecravit ecclesias in honore sancti Hrodberti: quam Priwina cum omni supraposito tradidit deo et sancto Petro etque sancto Hrodberto...« (c. 11, 137, 2–5).

⁵² c. 11, 136, 27, 29–30.

⁵³ Nejasnost teksta je bila vzrok za zelo različne razlage po Tomeku, o. c., str. 105 sl., Schünemannu, o. c., str. 8. Kosu, o. c., str. 81–82, itd.

⁵⁴ c. 11, 137, 15–21: Lindolveschirichun, Wiedhereschirichun, Isangrimeschirichun, Beatuseschirichun, Otachareschirichun, Paldmunteschirichun.

⁵⁵ Kos, o. c., str. 87–89. — Plank, C., *Siedlungs- und Besitzgeschichte der Grafschaft Pitten*, zv. I., Wien 1946, str. 50, prip. 58.

⁵⁶ »... in proprietate Wittimaris dedicavit ecclesias in honore sancti Stephani protomartyris... ad Ortahu consecravit ecclesias in honore sancti

Michaelis archangeli in proprietate Chezilonis... in locum qui dicitur Cella, proprium videlicet Unzatonis...» (c. 13, 139, 14—22). Prim. Kos, o. c., str. 97—100.

⁵⁷ c. 13, 139: »... dedit... constituit presbyterum proprium.«

⁵⁸ K pomeni besede »constituere«: pomeni lastniškega duhovnika vpeljati v njegovo službo, gl.: Schubert, o. c., str. 548—49.

⁵⁹ c. 11, 137, 19—20.

⁶⁰ Prim. c. 11, 136, 10—12: »...ecclesiam (Marijino cerkev v Pribinovem gradu) quam Liupramus... cum in illa regione ministerium sacerdotale potestative exercuit, in illud veniens castrum... consecravit.« — c. 13, 139, 24—27: (Adalwin) »... veniens iterum in illam partem causa confirmationis et predicationis contigit illum venisse in locum qui dicitur Cella... ibique apta fuit ecclesia consecrandi.«

⁶¹ c. 11, 137, 1—12: »Transactis namque fere duorum aut trium spatiis annorum ad Salapiugin consecravit ecclesiam... Postmodum vero roganti Priwinae misit Liuprammus archiepiscopus magistros de Salzpurg murarios et pictores, fabros et lignarios; qui infra civitatem Priwinae honorabilem ecclesiam construxerunt, quam ipse Liuprammus aedificari fecit officiumque ecclesiasticum ibidem colere peregit. In qua ecclesia Adrianus martyr humatus pausat.«

⁶² Kos, o. c., str. 84.

⁶³ Dopsch, A., Die Wirtschaftsentwicklung der Karolingerzeit, zv. II., Jena 1922, str. 366—367.

⁶⁴ Dercsenyi, ESR I, str. 94—95. Cibulka (v Riša Vel'komoravská) meni, da pomenijo »castrum«, »munimen« in »civitas« eno in isto in da vse označujejo grad, Kos (o. c., str. 82) pa nasprotno pravilno poudarja razliko med »castrum« ali »munimen« in kot »civitas« označeno naselbino.

⁶⁵ Leta 977 ponarejena arnolfska darovnica dokazuje, da je bil sv. Adrijan dejansko salzburska posest. O tem dalje v 3. poglavju »Od Adrijanove cerkve v Mosapureu do benediktinskega samostana sv. Adrijana v Zalaváru«.

⁶⁶ MG SS IX., str. 564, 41; 770, 20—22.

⁶⁷ Buberl, o. c., str. 66. Ker pri sv. Adrijanu ni naveden niti datum, niti kaka druga podrobnost o posvetitvi, sta hotela Cibulka (o. c.) in njemu sledeč Dercsenyi (ESR I, str. 95—94) odreči vsako verjetnost poročilu o sodelovanju salzburskih mojstrov. Izvajanja Cibulke je v glavnem ovrgel že Kos (o. c., str. 84). Tukaj bi pripomnil še to, da je pomanjkanje takih podrobnosti prav najboljši dokaz, da pisatelj »Conversio« svojih poročil o Adrijanovi cerkvi ni izpisal iz pisanih virov, ampak je napisal samo to, kar je bilo v Salzburgu splošno in neposredno znano, prav tako kot o drugem salzburskem posestvu, Salapiuginu. V tej zvezi je značilna približna datacija, ki kaže na osebni spomin. Poleg tega za njega sploh ni bilo posebno važno vprašanje, kdaj in po kom je bila Adrijanova cerkev posvečena, ker je bila pri tej salzburski posesti v kanoničnem pravu utemeljena splošna nadoblast škofa v »lex rei sitae« posebno zavarovana.

⁶⁸ Mnoge od teh so bile poprej »lastniške cerkve«, ki jih je Salzburg šele pozneje pridobil, kar nam dokazujejo darovnica Ludvika Nemškega leta 860 in drugi viri. Listina iz leta 860: MG. DD. Reg. Karol I., Nr. 102, str. 147—148. Prim. Klebel, o. c., str. 18 sl. Plank, o. c., str. 33 (ecclesia Minigonis, to je lastniška cerkev Dominika, ki je tudi pripadla Salzburgu).

⁶⁹ Klebel, o. c. Cerkev je uporabljala torej isto pravno podlago kot svetni gospodje lastniških cerkva.

⁷⁰ Prim. Monneret de Villard, U., L'organizzazione industriale nell'Italia Langobarda nell'Alto Medioevo. Archivio Storico Lombardo, Serie V., Anno XLIV., Parte I., 1919, Fasc. 1—2, str. 1 sl.

⁷¹ Ginhart, o. c., passim. — Baum, J., Die Malerei und Plastik des Mittelalters II., Deutschland, Frankreich und Britanien, Wildpark-Potsdam 1930, str. 47.

⁷² Podrobnosti bodo pokazane v razpravi o mejah razširjenosti »karolinških kamnov s pletenino« proti severu in severovzhodu (razprava je v pripravi).

⁷³ Dercsényi, ESR I., str. 94—95, 97.

⁷⁴ Gl. prip. 67.

⁷⁵ Prim. Kos, o. c., str. 7—8 in tekst passim.

⁷⁶ Iz dveh vrat, ki se nahajajo druga poleg drugih, ni nujno sklepati na notranjo razdelitev v dvojce (Radnóti, ESR I., str. 27), tudi če krstna kotanja ne leži v sredi, ampak je pomaknjena ob zapadno steno. Kajti stalna in nepremakljiva delitev obeh delov, morda s kako stopnico v vzhodni polovici zgradbe, kakor domneva Radnóti (o. c.), bi ta že sam na sebi majhni prostor (3,15 krat 2,65 m) napravila popolnoma neuporaben za ceremonijo, ki zahteva najmanj tri ali štiri udeležence (krščene, bote, duhovnik in eventualno njegov pomočnik). Lažje bi si predstavljali zastor in mislil sem, da sem našel paralelo k temu v opremi provizoričnih krstilnic, ki jih je dal postaviti iz kolov in zaves Otto von Bamberg na svojem misijonskem potovanju po Pomorjanskem v letu 1124. V teh je ločil velik platnen zastor duhovnika od prostora, v katerem je bil poveznjen v tla velik čeber kot krstilnik in kamor so posamezno vstopali krščenci v spremstvu botrov. (Deutsche Gaue, zv. 25 [1924], Otto von Bamberg und sein erster Missionszug nach Pommern in 1124, str. 45.) Na vsak način je mogoče, da je Otto von Bamberg pri krščenju odraslih Slovanov obnovil običaj starega misijonarstva na vzhodu. Za najbolj preprosto in po mojem mnenju zadovoljujočo razlago pa se moram zahvaliti prof. René Louis Caenu. Opozoril me je, da so baptisteriji po pravilu imeli dvojce vrat — ena vhodna in ena izhodna. Skozi ena vrata je krščene iz predvorja vstopil, skozi druga pa je novi kristjan zapustil krstilnico in se podal v cerkev. Ekscentrično lego krstne kotanje ob zapadni steni morda lahko razložimo s tem, da je na nasprotni vzhodni strani prostora lahko bil postavljen oltarček.

⁷⁷ Braun, Josef, Der christliche Altar in seiner geschichtlichen Entwicklung, München 1924, str. 371 sl.

⁷⁸ Kos (o. c., str. 74) je dokazal, da imamo opravka z obrobno glosso, ki je bila naknadno vrinjena na neprikladnem mestu. S tem pa so popolnoma ovrženi že tako slabo utemeljeni zaključki Cibulke (o. c.) z ozirom na arhitekturo in liturgični pomen te cerkve iz primerjave poročil v »Conversio« o posvetitvi drugih cerkva.

⁷⁹ Tako tudi v interpolirani Rupertovi Vita: Rupert je prišel v »Walarium... dux ibidem primitus ei... aliquas... possessiones tribuit«, nato je prejel poročilo iz Juvava itd. (c. 1, 127, 16—17 sl.). Še jasnejši je smisel v 12. poglavju: »... ad augmentum servitii dei primitus post obitum Dominici presbyteri Swarnagal... missus est« itd. (c. 12, 138, 20—22 sl.).

⁸⁰ V kolikor mi je bila literatura dosegljiva, sem našel, da je glagol »constat« na čuden način vedno prezrt in da se je predikat druge vsebinsko sicer neodvisne polovice stavka nanašal tudi na Janezovo cerkev. Samo Kos sledi v svojem Komentarju (o. c., str. 85) točno izraznemu načinu teksta in pravi samo, da se je v Mosapurcu nahajala poleg obeh drugih cerkva še tretja, sv. Janeza Krstnika, ki jo pa šteje za krstno cerkev v smislu Fastlingerja (gl. spodaj).

⁸¹ Kos, o. c., str. 85.

⁸² Poskusa razložiti cerkev sv. Janeza kot »krstno cerkev« v smislu teorije Fastlingerja (Kos, o. c., str. 85, 90), ki mu je pravzaprav sledil tudi

Dercsényi (ESR I., str. 95), ni treba posebej ovreči, ker so Fastlingerjev »sistem dveh cerkva« že zdaj naj spoznali za nevzdržen. Gl.: Fastlinger, M., Die Kirchenpatrozinien in ihrer Bedeutung für Altbayerns ältestes Kirchenwesen. Oberbayerisches Archiv für vaterländische Geschichte, 50 (1897), str. 366 sl. Kritika in zavrnitev »sistema dveh cerkva«: Dorn, J., Beiträge zur Patrozinienforschung, Archiv für Kulturgeschichte 13 (1917), str. 252 sl.; Deutsche Gauen 32 (1931), str. 175 sl.: Das Taufhaus, der Taufstein und die Entstehung der Landpfarreien, in: *najnovejša Bauereis, R., Kirchengeschichte Bayerns I., Von den Anfängen bis zu den Ungarneinfällen.* St. Ottilien 1949, str. 77, prip. 71. Isti, Fons Sacer. Studien zur Geschichte des frühmittelalterlichen Taufhauses auf deutschsprachlichen Gebiet, zv. VI., der Abhandlungen der Bayerischen Benediktiner-Akademie, München 1949, passim. Temu nasproti poskuša Klebel (Carinthia I., 1927, str. 106 sl.) Fastlingerjev sistem dokazati na Koroškem.

⁸³ Kako priljubljen je bil patrocinij sv. Janeza Krstnika na Salzburškem vprav v začetni dobi panonskega misijonarstva, je pokazal sam Fastlinger v svojem seznamu patrocinijev v »Indiculus Arnonis« navedenih cerkva. Janez Krstnik stoji s 14 cerkvami na drugem mestu za Marijinimi cerkvami (16). (Fastlinger, o. c., str. 356 sl.)

⁸⁴ Pravno veljavnost in obveznost sporazuma je prav posebno podčrtala vrsta prič. Slovani in Nemci nastopajo ločeno. Ze Schünemann je pravilno spoznal v prvih Pribinove dvorjane, v drugih nadškofovo spremstvo (o. c., str. 7, prav tako Kos, o. c., str. 80—81). Kakor so se na Koroškem v isti zadevi pojavljale druga ob drugi po nemškem in slovanskem pravu živeče priče, tako naj bi tudi tukaj oba dela sporazum potrdila in mu dala poročstvo. (Prim. Mal, J.: Probleme aus der Frühgeschichte der Slowenen, Ljubljana 1939, str. 73.) Vrstni red kaže na to, da je bil Pribina tisti, ki je kot gospodar gradu uredil pravni položaj hiše božje in je na račun svojih pravic dal koncesije. Po vsem videzu je bil ta sporazum pismeno ugotovljen v »tradicijski listini«, to se pravi posvetilni listini najstarejše vrste. Glavna stvar v teh tradicijskih listinah še ni bila konsekracija, ampak istočasno z aktom posvetitve združeno posvetno pravno dejanje, pri čemer je bila določena oprema cerkve, lastništvo cerkve ter cerkvena posest. (Deinhardt, W., Dedicaciones Bambergenses. Beiträge zur Kirchengeschichte Deutschlands, snop. I., Freiburg (Br., 1936, Gesichtliche Einleitung, str. XI.). Cerkev sama v knežvi trdnjavi sicer ni bila predana nadškofu, vendar je bil urejen pravni položaj vsakokratnega župnika. Podobne »tradicijske listine« naj bi bile pisatelju »Conversio« na razpolago tudi o cerkvah duhovnikov Sandrata in Ermpertta. Saj pri Sandratovi cerkvi »Conversio« navaja, da je bila podaritev izvršena v navzočnosti pri Marijini cerkvi navedenih prič (»ecclesiam Sandrati ad quem Chezil territorium... in praesentia praefatorum virorum tradidit, c. 11, 136, 27—28). Prim. Kos, o. c., str. 79.

⁸⁵ Tako Kos, o. c., str. 80 in isti, Zgodovina Slovencev, str. 75.

⁸⁶ Lexicon f. Theologie und Kirche, izd. M. Buchberger, zv. III, str. 188, 791 z literaturo.

⁸⁷ Váczy, o. c., str. 20. Mesto se glasi: »Altfriðus... quem Adalwinus archipresbyterum constituit, commendans illi claves ecclesiae curamque post illum totius populi gerendam« (c. 12, 138, 28—27); »totius populi« odločno govori proti razlagi, da bi »mu (Altfriðu) bil ta naslov očitno dan samo kot duhovniku Pribinove prestolnice, kateremu je pripadal višji naslov kot drugim duhovnikom«. (Tomek, o. c., str. 104.)

⁸⁸ Váczy, o. c. Torej je razvoj tukaj, v vzdolnem misijonskem področju potekal drugače kot na pravem državnem področju. Ustanovitev spodnjepanonskega arhipresbiterata ali dekanata pač moremo razlagati iz teženj

Salzburga, da bi novo pridobljeno ozemlje ohranil v najožji odvisnosti. Prim. Bauerreiss, o. c., str. 128.

⁸⁹ Prim. prip. 86 in predvsem Sägmüller, J. B., Die Entwicklung des Archipresbyterats und Dekanats bis zum Ende des Karolingerreichs, Tübingen 1898, str. 79.

⁹⁰ c. 6, 132, 21—24: »(Pippinus)... praenominavit cum doctrina et ecclesiastico officio procurare populum... Arnoni...« — c. 8, 134, 4—5: »(Deodericus chorepiscopus)... totumque ecclesiasticum officium... prout canonicus ordo exposcit perficeret...«

⁹¹ c. 12, 139, 6—9: »(Methodius)... vilescere fecit ex parte missas et euangelia ecclesiasticumque officium illorum qui hoc Latine cebraverunt.« — c. 13, 139, 14: »(Adalwinus)... in castro Chezilonis... officium celebravit ecclesiasticum.«

⁹² c. 8, 133, 21—26: »... imperator praecepit Arnoni... providere omnem illam regionem et ecclesiasticum officium more episcopali colere, populosque in fide et christianitate confortare. Sicuti ille fecit illuc veniendo, consecravat ecclesias, ordinavit presbyteros, populumque praedicando docuit.«

⁹³ N. pr. birma in naravno večkrat poudarjana škofova pridiga so se morale vršiti v farni cerkvi. O Adalwinu poroča »Conversio«, da je leta 864 obhajal božični obred »in castro Chezilonis«, to je v Marijini cerkvi (c. 13, 139, 10).

⁹⁴ Prim. Kos, o. c., str. 94—95 z ozirom na pomen besede »officium« v drugih, »Conversio« časovno bližnjih virih. Naj pripomnim, da nobeden od omenjenih pomenov tega izraza ni posebnost »Conversie«.

⁹⁵ MG. DD. Reg. Karol. III., št. 184, str. 284, 29.

⁹⁶ O naziranju Klebla, da Arnolfinum prikazuje razmere okrog 977 in da bi bila opatija Mosapure tedaj v rokah bavarskega kneza ali Korošca, glej spodaj v 3. poglavju.

⁹⁷ Prim. Schaefer, H., Pfarrkirche und Stift im deutschen Mittelalter, Stuttgart 1903, str. 128—29. Blume, K., Abbatia. Ein Beitrag zur Geschichte der kirchlichen Rechtsprache, Stuttgart 1914. Na strani 56 hoče na vsak način dokazati, da je oznaka Abbatia za kolegijatno ustanovo samo redka izjema. V zadnjem času pa je bilo v primeru altöttingške korarske ustanove dokazano, da so se prav v vzhodno frankovski državi malo brigali za to razliko. Glej med drugim: Hartig, M., Die oberbayerischen Stifte. Die grossen Heimstätten deutscher Kirchenkunst, München 1935, zv. II., str. 75.

⁹⁸ Váczy (o. e., str. 19) prevaja »officium ecclesiasticum« z »opatijo« in trdi, da je sv. Adrijan bil »rezidenčna« in »stolna cerkev« (katera od obeh?), katere »zidavo je Liupram osebno vodil« in kateri je Pribina pozneje dodal opatijo. O vsem tem v tekstu ničesar ne najdemo. Samo oznaka »stolna cerkev« je lahko v toliko osnovana, da je sv. Adrijan tako rekoč nadomeščal stolno cerkev metropole, kadar se je škof v njem udeleževal kornih molitev.

⁹⁹ Bauerreiss, o. c., str. 65. — Klebel, E., Siedlungsgeschichte des deutschen Südostens. Veröffentlichungen des Südostinstituts München, št. 14, München 1940, str. 61.

¹⁰⁰ Pismo sporočilo prof. A. Koenigerja.

¹⁰¹ Prim. Schaefer, o. c., str. 146 (tukaj je vsekakor fara pojmovana še kot potrebna pritiklina samostana), dalje Schubert, o. c., str. 710.

¹⁰² c. 5, 131, 3—5; c. 8, 133, 26; 134, 3—4.

¹⁰³ O vzgoji duhovniškega naraščaja v tem času: Schaefer, o. c., str. 144 sl., Schubert, o. c., str. 709 sl., Lexicon f. Theologie und Kirche, izd. Buchberger, zv. IX., str. 457.

¹⁰⁴ Zdi se celo, da so zemljiški gospodje te cerkve postavili nalašč za svoje lastne duhovnike; Pribina za Dominika, Kocelj za Sandrata. (Kos, o. c., str. 81.) Manj jasen pa je pravni položaj tretje cerkve, kjer je označeno, da pripada duhovniku Ermpertu.

¹⁰⁵ c. 12, 138, 21—23.

¹⁰⁶ c. 12, 138, 23—24, 26; 139, 1.

¹⁰⁷ c. 13, 139: »dedit... constituit presbyterum proprium.«

¹⁰⁸ Posebno v deželi, katere deželni knez in večina prebivalstva so bili Slovani.

¹⁰⁹ Prim. Holzelt, W., Translationen von Märtyrerreliquien aus Rom nach Bayern im 8. Jahrhundert. Studien und Mitteilungen aus dem Benediktinerorden 53 (1935), str. 286—345.

¹¹⁰ Prav tako njegov naslednik Adalwin. Prim. Kos, o. c., str. 84—85 in na str. 121 navedeno literaturo.

¹¹¹ Kos (o. c.) pušča odprto vprašanje, ali je Adrijanova relikvija izvirala od Liuprama ali Adalwina. Dercsényi (ESR I, str. 100) sploh dvomi nad translacijo, ker »au cours du IXe siècle une telle translation aurait fait plus de sensation et cela d'autant plus que, selon la »Conversio« non une relique, mais le corps même de saint Hadrien fut transféré à Zalavár.« Prezrl ni pa samo, da »corpus« ne smemo dobesedno razumeti in da mnogokrat pomeni samo del telesa (Lexicon f. Theologie und Kirche, izd. Buchberger, zv. VIII, str. 811), ampak tudi, da so legende in poročila o translacijah navadno nastajale šele na novem kraju češčenja. V tem primeru torej ne v Salzburgu, ampak v Mosapurcu, kjer pa se niso ohranili nobeni zapiski.

¹¹² V 12. poglavju »Conversio« je sporočena zadevna listina oz. notica. Prim. MG. DD. Reg. Karol. I., Nr. 16, str. 62.

¹¹³ Pri primerjavi z obstoječimi spomeniki so se Turckhosovi posnetki gradu izkazali kot popolnoma zanesljivi. Prim. Bogya, T., A kapornaki egykori bencés apátság XII. századi bazilikája, v Történetírás II. (1938), zv. 2, tab. VIII. — To priznava tudi Radnóti (ESR I, str. 23), vendar izključuje možnost, da bi na posnetku vrisana in pri prejšnjih izkopavanjih deloma zopet odkrita »mala kapela« bila opatijska cerkev (ibid.). Izgleda, da ni videl niti originala, niti dobrega posnetka. Kajti merilo originala nam na podlagi primerjave s Kapornakovimi meritvami, ki jih še danes lahko kontroliramo, omogoča precej natančno določitev velikosti: ladja je bila ca. 18,5 krat 8,8 m, apsida 3 krat 8 m velika — torej približno tako kot razvalina v Récéskutu. (Leta 1881 sta Römer in Henez izkopala zapadno steno cerkve, ki je bila dolga točno 8,85 m! Prim. Récsy, V., Zalavár emlékek. Arch. Ert. n. v. XII., 1892, str. 59.) Torej vsekakor nimamo opravka z »majhno kapelo«. Radnóti tudi ni vedel, da je imel Turckho navado svoje posnetke orientirati po glavnem vhodu trdnjave, ki je v Zalaváru bil na zapadni strani. Cerkev torej ni stala »v vzhodnem delu trdnjave«, ampak je tvorila severni trakt kvadrata. S tem pa je pravilnost Turckhosovih risb potrjena tudi z izkopavanji iz 19. stoletja. Glej: karto pri Gyulai, R., Zalavár legrégebb építészeti emlékei dod. III., v Füßsyei v. h. Zalavár Abteigeschichte, str. 435 sl. Poznavanje in upoštevanje Turckhosovega načrta bi Radnóti prihranilo tudi brezuspešno kopanje severno od trdnjave (ESR I, str. 23—24). Kajti po primerjavi risbe iz 1570 in karte Gyalaisa je popolnoma jasno, da je na tem mestu ležal po letu 1570 nastali nasip, ki je bil lahko pribežališče za prebivalstvo ali taborišče prehodnih čet. — Da sta bila samostan in cerkev spremenjena v utrdbo v turški dobi, je jasno razvidno med drugim iz 4. decembra 1553 sestavljenega inventarja. Glej: Füßsye, o. c., str. 598 sl.

¹¹⁴ Besedilo Arnoljina gl. v prip. 95.

¹¹⁵ Váczy, o. c., str. 19.

- ¹¹⁶ Klebel, *Siedlungsgeschichte*, str. 65.
- ¹¹⁷ Klebel, *Carinthia* I., 1925, str. 26—28. — Isti, *Die Ostgrenze des karolingischen Reiches*, v *Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich*, N. V. XXI., 1928, Festschrift Oswald Redlich, str. 373.
- ¹¹⁸ Hauptman, Ludmil, *Erläuterungen zum Historischen Atlas der österreichischen Alpenländer*, I. del. Die Landgerichtskarte, 4. del: Kärnten, Krain, Görz und Istrien. Krain, Wien, 1929, str. 346—349.
- ¹¹⁹ Ostgrenze, str. 373.
- ¹²⁰ Erläuterungen iid., II. Abt. Die Kirchen- und Grafschaftskarte, 1. del: Steiermark v. H. Pirchegger, Wien 1940, str. 179.
- ¹²¹ Karácsonyi, János, Szent István király oklevelei és a Szilveszter bulla, citirano v Ostgrenze d. karol. Reiches, str. 373.
- ¹²² Szentpétery, Imre, Az Árpádházi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Budapest, 1923—27.
- ¹²³ »1019 dedicatur ecclesia S. Adriani M.« Szentpétery, I., *Scriptores Rerum Hungaricum* I., 125, 5. Ta del rokopisa je bil napisan med 1192 in 1195, osnova zapiskom od 997—1060 so verjetno starejši benediktinski anali. (Ibid., str. 122.)
- ¹²⁴ Bavarsko ogrske odnose je zelo jasno izdelal predvsem Bálint Hóman, X. és XI. századi történeti elemek a Nibelungéneken v *Egyetemes Philologiai Közlöny* XLVII., 1923, 44—78, nova izdaja v Hóman, B., *Történeti-rés és Forráskritika*, Budapest 1938, 293—336, predvsem str. 301—306.
- ¹²⁵ Ferdinándy, Mihály, Adatok a magyar egyháztörténet első fejezetéhez. A kazárok és ómagyarok vallási viszonyai, v *Regnum Egyháztörténeti Evkönyv* 1940—41. Budapest 1941, str. 92—93.
- ¹²⁶ Vzhodne mejne marke so se lahko obnovile brez odkrite vojne, ker njihovih področij Ogr pravzaprav nikoli niso naselili in jih zato nikdar niso načrtno branili, posebno ne v času omajane centralne oblasti. Prim. splošen prikaz pri Hóman, o. c. in isti, *Geschichte des ungarischen Mittelalters*, zv. I., Berlin 1940, passim.
- ¹²⁷ Hóman, *Geschichte*, str. 156. Tudi ta hipna ustavitev v spreobrnjevalnih poskusov ni znana Hauptmanu ter Kleblu in Pircheggerju, ki mu sledita.
- ¹²⁸ Lehr, W., *Pilgrim, Bischof von Passau und die Lorcher Fälschungen*, Berliner Dissertation 1909, str. 27.
- ¹²⁹ Brackmann, A., *Die Kurie und die Salzburger Kirchenprovinz. Studien und Vorarbeiten zur Germania Pontificia* I., Berlin 1912, str. 93—94, 98—103.
- ¹³⁰ Lehr, o. c., str. 27.
- ¹³¹ Klebla je tudi v drugih primerih zapeljalo po eni strani slabo poznavanje ogrskih zgodovinskih virov in po drugi strani umišljeno naziranje, da je v sami notranji Transdanubiji obstojala nemška naselbinska in kulturna kontinuiteta od 9. stoletja dalje. Tako domneva Klebel v Mauritijevem patrociniju opatije Bakonybél paralelo za primer Mosapure-Zalavár in spravlja tega v zvezo z menihi iz Niederaltaicha, ki so iz posestva v Salapiuginu, katerega je podaril Pribina, zbežali pred Ogr v Bakonyški gozd. O deležu sv. Güntherja pri ustanovitvi opatije, ki vse pojasnjuje, on ne ve nič. Glej Klebel, *Ostgrenze*, str. 373 — die Gründung der Abtei Bakonybél: Vita Maior S. Stephani Regis Hungariae, MG. SS. XI., str. 236, 20 sl.
- ¹³² Dercsényi, ESR I., str. 97.
- ¹³³ Ibid.
- ¹³⁴ Lexicon f. Theologie u. Kirche, izd. M. Buchberger, zv. VIII., str. 1—2.

¹³⁵ Škof sv. Adrijan, ki je okrog 870 umrl mučeniške smrti na Škotskem, in naj bi po »starem breviju iz Aberdeena« bil »in partibus Hungariae regionis provinciae Pannoniae oriundus«, za Mosapurec in Zalavár seveda ne prihaja v poštev. (SS. SS. Boll., 4. Martii I., p. 326 ss.)

¹³⁶ Braun, o. c., zv. I., str. 537 sl., 687 sl.

¹³⁷ Gl.: na primer podrobno poročilo o konsekraciji po Štefanovem svaku Henriku II. sezidani stolnici v Bambergu leta 1012, pri kateri je bil udeležen tudi ogrski nadškof Ascherich, pri Deinhardt, W., *Dedicationes Bambergensis*, Beiträge zur Kirchengeschichte Deutschlands, zv. I., Freiburg/Br., 1936, str. 4—5.

¹³⁸ Kniezsa, I., Ungarns Völkerschaften im XI. Jahrhundert, Études sur l'Europe Centro-Orientale, št. 16, Budapest 1938, str. 94, 134 sl.

¹³⁹ Dober povzetek vseh vprašanj pri Hóman, Geschichte, str. 152—153.

¹⁴⁰ Prim. Kniezsa, o. c., str. 117. Prevladujoča večina prebivalstva in predvsem »glavno mesto« Mosapurec so morali biti slovanski, saj bi drugače Metod s svojo slovansko liturgijo sploh ne našel tal.

¹⁴¹ Ferdinándy, o. c. Prim. tudi Bogya, Th. v., Vom Taschenblech zur Basilika, v Vom Geist der ungarischen Kunst, Berlin 1942, str. 7—8.

¹⁴² Dercsényi, ESR I., str. 97.

¹⁴³ O novejših dognanjih raziskavanja kontinuitete na Madjarskem gl. Bogya, Th., Neuere ungarisches Schrifttum über Pannoniens altchristliche Kunst und ihr Fortleben im Frühmittelalter, v Das Münster II. (1949), str. 382—385.

¹⁴⁴ Kos, o. c., str. 44. — K temu se pridružuje še okoliščina, ki jo je Klebel pravilno pokazal, da so bili potomci podvrženega krščanskega prebivalstva lažje sprejemljivi zanje ali pa so — vsaj na Madjarskem — bili še vedno kristjani.

¹⁴⁵ Vprašanje je sploh, ali je starejša cerkev sv. Janeza tedaj po zmedah prve polovice stoletja imela svojega lastnega duhovnika in dokumente za dokaz svojega pravnega položaja. »Conversio« se samo po sebi umevno v to sploh ne spušča, ker je bilo za cerkvenopravno sporno vprašanje popolnoma vseeno, ali je uredba, dosežena pri ustanovitvi Marijine fare, šla na račun pravic druge in starejše cerkve ali ne.

¹⁴⁶ Možno je celo, da je samostan sv. Adrijana v Zalaváru hranil v svoji Marijini kapeli, ki je služila kot zakristija in arhiv, kak spomin na prvotni Marijin patrocinij svoje cerkve. Békefi, R., A Balaton vidék egyházai és várai a középkorban, Budapest 1907, str. 219. In ali mogoče ni bila »ecclesia in honorem Beati Joanni Baptistae« nekje v Zalaváru ležečega, danes izginelega posestva »Zenth-Iwanfelde« (1450—1512) naša razvalina, Janezova cerkev v Mosapurecu? (Füssy, o. c., str. 564.) Na vsak način je značilno, da se v madjarskih krajevnih imenih na področju Balatona in komitata Zala sv. Janez ponavlja samo v od Slovanov izposojeni obliki »Iván«.

DIE AUSGRABUNGEN IN ZALAVAR UND IHRE HISTORISCHE ERKLÄRUNG

Résumé

Das Problem Mosapure-Zalavár ist schon über 100 Jahre alt und nimmt eine Schlüsselstellung in der Erforschung der Kultur und Geschichte der ehemals avarischen Grenzmarken des ostfränkischen Reiches ein. Die neueste Grabung im Jahre 1946/47 fand auf einer der zahlreichen Inseln der Zala-Niederung, beim sog. Récéskut (Entenbrunnen) zwischen der einstigen Festung

Zalavár und dem jetzigen gleichnamigen Dorf statt, also auf dem Gebiet, wohin die moderne Forschung die »civitas Priwinæ« einstimmig lokalisiert. Es wurde eine Kirche ausgegraben (ein dreischiffiges Rechteck im Grundriss, mit »eingeschriebenen«, d. h. innerhalb der geraden Ostwand errichteten Apsiden). Der Autor analysiert kritisch die bisherigen Veröffentlichungen über diese Funde von Radnóti Aladár in seinen Arbeiten: Grabungsbericht in Magyar Múzeum 1947, Dezember-Heft S. 36 und Une église du haut moyen-âge à Zalavár, ESR. I, S. 21—31, und von Dercsényi Dezső in seinen Aufsätzen: Az újabb régészeti kutatások és a pannóniai kontinuitás kérdése, Századok 1947, S. 203—11, und L'église de Pribina à Zalavár, ESR. I (1948), S. 85—100, worauf er das Problem von verschiedenen Seiten in folgenden Abteilungen beleuchtet: Der Ort, Die ausgegrabene Kirche und ihre Bauzeiten, Die kunstgeschichtliche Einordnung der Funde, Die Auswertung der Quellen und Das Weiterdauern des Adrianpatroziniums in Zalavár.

Kurz zusammengefasst gibt der Autor aus den Funden und Quellen das folgende Bild: Die Kirchenbaukunst Unterpannoniens in der Karolingerzeit wurde hauptsächlich nicht von der Metropole (Salzburg) her, sondern durch die Meister bestimmt, welche die Bauherren aus dem bekanntlich sehr expansiven Kreis der im lombardisch-nordadriatischen Raum blühenden Bau- und Steinmetzindustrie angeworben haben müssen. Die geläufige Ansicht von der kunstgeschichtlichen Bedeutung der kirchlichen Zugehörigkeit des Gebietes an Salzburg entstand durch die anachronistische Übertragung der späteren, hochmittelalterlichen Verhältnisse auf die Karolingerzeit. Sie kann aus der wichtigsten Quelle, der »Conversio Bagoariorum et Carantanorum« selbst wiederlegt werden. Am Récskut bei Zalavár ist die Johanneskirche von Mosapurc entdeckt worden, welche höchstwahrscheinlich noch vor Priwinas Niederlassung entstand und die erste »ecclesia baptismalis« der Gegend war. Im Jahre 850 wurde das Pfarrecht an die neu errichtete Burgkirche (Marienkirche) übertragen. Die zuletzt, um die Mitte der 50-er Jahre im Auftrage des Erzbischofs erbaute Adrianskirche war mit dem ihr angeschlossenen Stift erzbischöfliches Eigentum. Der durch die christlichen Slowenen weiter gepflegte Kult ihrer Adriansreliquie hat vielleicht die Gründung der Abtei Zalavár, jedenfalls aber ihr seltenes Patrozinium veranlasst. Materielle Spuren der Adrianskirche sind bis jetzt nicht gefunden worden. Das ungarische Benediktinerkloster entstand in der ehemaligen Priwinaburg, wurde im 16. Jahrhundert in eine Festung gegen die Türken umgewandelt und in 1702 auf Befehl Wiens zerstört.

